

DOROMB

Közköltészeti tanulmányok 11.

Szerkesztő
CSÖRSZ RUMEN ISTVÁN

Készült a
a HUN-REN Bölcsészettudományi Kutatóközpont támogatásával
az Irodalomtudományi Intézetben

A borítón:
Petőfi emlékére készített rajzok Mendel Farkas *Versfűzéréből* (1877)
és Lokody Antal versgyűjteményéből (1880-as évek)
Lucian Blaga Egyetemi Könyvtár, Kolozsvár / Cluj-Napoca
(Ms. 3810. és Ms. 3029)

Könyvünk a Creative Commons
Nevezd meg! – Ne add el! – Így add tovább! 2.5 Magyarország Licenc
(<http://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/2.5/hu/>)
feltételei szerint szabadon másolható, idézhető, sokszorosítható.
A köteteink honlapunkról letölthetők. Éljen jogaival!

ISSN 2063-8175

Kiadja a *reciti*, a BTK Irodalomtudományi Intézetének
recenziós portálja és hálózati kiadója • www.reciti.hu
Technikai szerkesztő: Etlinger Mihály
Borítóterv, tördelés: Szilágyi N. Zsuzsa
Nyomda és kötészet: Fellini Kft.

S. LACZKÓ ANDRÁS

A magyar vásárló és a világpia

Gazdaság és erkölcs

Ersényházi Pál és Gyomordi kisasszony dialógusában

A *Magyar Hírmondó* 1792. július 24-ai számának *Tóldalék*ában, *Ersényházi Pál és Gyomordi Kis-Asszony* címen egy verses dialógus látott napvilágot.¹ A szöveg szerzője, az ekkor már hatvan esztendőes Nagy János szanyi plébános nem volt ismeretlen az egykorú olvasóközönség előtt, hiszen 1786 óta több kötete megjelent,² s neve ekkoriban többször felbukkant az újságok oldalain is.³ A *Magyar Hírmondó* szövegközléséből a cím és a szerzői név mellett azt is megtudhatta a publikum, hogy a lapban nyár közepén lehozott poémát Nagy néhány hónappal

* A tanulmány az MTA BTK Lendület Magyar Irodalom Politikai Gazdaságtana Kutatócsoport (34080 LP 2019-10/2019) kutatási programjának részeként, annak támogatásával készült.

1 NAGY János, „Ersényházi Pál és Gyomordi Kis-Asszony, Az az: A' Kávének és Nádméznek Drágasága”, *Magyar Hírmondó*, 1792. júl. 24., 129–135.

2 Nagy János életrajzát és fontosabb műveinek ismertetését lásd KERÉNYI Olaf, *A magyar irodalmi népiesség úttörői I.: Nagy János szanyi plébános élete és irodalmi munkássága* (Pannonhalma: [s. n.], 1939). Nagy Nyájas Múzsza című versgyűjteményéről lásd CSÖRSZ Rumen István, „»Sok rossz erkölcsöket Ki tudtok fütyölni«: Nagy János tréfás verseskötete (1790)”, in *Erény*, szerk. BOKÁNYI Péter, 72–90 (Szombathely: Savaria University Press, 2020). Egykorú hatásáról, verseinek utóéletéről, valamint a kötet kapcsán Szaitz Leóval kiobbant vitájáról lásd PERGER Gyula, „A »Nyájas Múzsza« és az »Oroszlán«”, in *Doromb: Közköltészeti tanulmányok* 7, szerk. CSÖRSZ Rumen István, 121–144 (Budapest: Reciti, 2019).

3 A kötetek megjelenéséről szóló egykorú tudósításokat lásd *Hadi és Más Nevezetes Történetek*, 1790. márc. 2., 276; *Magyar Kurir*, 1790. márc. 8., 260; *Mindenes Gyűjtemény*, 1790. máj. 26., 253–254. – 1792-ben, a dialógus közlését megelőzően Nagynak két verse is napvilágot látott a lapokban. A gróf Amadé Antal tiszteletére írt *Magasztaló Versét* a *Magyar Kurir* hozta le. Vö. *Magyar Kurir*, 1792. márc. 27., 409–411. A *Hálaadó Verse*k, a' *Füredi vizi Nimfáról* című költemény szerzőjének nevét ugyan nem közölte a *Magyar Hírmondó*, de a szövegbeli (a *Nyájas Múzsára*, illetve Szaitz Leóval folytatott vitájára tett) utalásokból a korabeli közönség számára egyértelműen azonosítható lehetett a költő. Vö. *Magyar Hírmondó*, 1792. márc. 13., 369–374.

korábban, „Április’ elein” szerezte. A keletkezés idejének feltüntetése ebben az esetben azért bírt jelentőséggel, mivel a költemény elkészítésének alkalmát egy olyan aktuális gazdasági/piaci esemény adta, amit – kiváltó okaival együtt – az előző hónapok folyamán gyakran tárgyalt a hazai sajtó, így természetesen a *Magyar Hírmondó* is. Annak témája ugyanis nem más, mint két fogyasztási cikk árának váratlan megemelkedése, vagy ahogy az alcímben olvasható *A’ Kávének és Nádméznek Drágasága*.

A dialógus a dolgok közepébe vágó bevezetője szerint a szöveg beszélője rendelést adott le boltosának az alcímben megnevezett két gyarmatárura, s az rendben el is küldte számára az általa kért hat font kávé és egy süveg cukrot. A vevő azonban rosszat sejt, mivel az eddig megszokott kék színű helyett fekete csomagolásban vehette kézhez a küldeményt. Előérzetét a kontócédula azon nyomban igazolja. A kereskedő ebben nem csupán a termékek megemelkedett áráról tudósítja vásárlóját, hanem megnevezi a kedvezőtlen változás okát:

Említi *Domokos’* Szigetjének kárát,
Hogy ’s miképpen ronták-el a’ Fabrikáját,

– s felkészíti őt annak további lehetséges következményeire is:

Hozzá tette, hogy ha még tovább is inni
Akarnék én kávé, és nádmézzel élni,
Most lenne ideje, most k’ék meg-szerezni,
Mert pénzen se lehet ezentúl meg-venni.

Napi hírek

Az esemény, amelyet a kereskedő a kávé és cukor drágulásnak okaként jelölt meg, s amelynek további hatásaként azok hiánycikké válását prognosztizálta, nem más, mint a Nagy-Antillákhoz tartozó Hispaniola szigetének nyugati harmadát elfoglaló Saint-Domingue francia gyarmaton (a mai Haitin) 1791 augusztusának végén kitört rabszolgafelkelés.⁴ Az erről szóló első hírek nagyjából há-

4 A több mint egy évtizedig elhúzódó harcokat előidéző, végül 1804-ben a független Haiti létrejöttéhez vezető eseményekről lásd François BLANCPAIN, *Histoire de Saint-Domingue Haïti* (Matoury, Guyane: Ibis Rouge, 2016), 57–124; J. NAGY László, *Forradalom az Antillákon: Haiti 1789–1804* (Szeged: Universitas Szeged Kiadó, 2012) – A saint-domingue-i események jelentőségéről az európai és amerikai abolitionizmus, illetve a rabszolgák ellenállási mozgalmainak történetében lásd például Seymour DRESCHER, *Abolition: A History of Slavery and Antislavery* (Cambridge–New York: Cambridge University Press, 2009), 146–180; illetve

rom hónappal később láttak napvilágot a hazai sajtóban.⁵ Elsőként (november 22-én) a *Hadi és Más Nevezetes Történetek* számolt be lakonikus tömörséggel a szigeten kirobbant zavargásokról: „S. Domingó nevezetű Napnyúgoti-Indiai Koloniájokban a’ Frantziáknak igen nagy kurutz világot indítottak a’ fekete emberek.”⁶ Néhány nappal később a *Magyar Kurir* valamivel részletesebb tudósítása már a rebellió lehetséges gazdasági következményeire is utalt, igaz, egyelőre csak a francia gazdaság vonatkozásában:

Sz. Domingó szigetéről már bizonyos tudósítás érkezett a’ Nemzeti Gyűléshez. A’ summája a’ tudósításnak tsak az, hogy itt a’ Szeretsenek, ölik, vágják, és mászarollyák azokat, a’ kinek eddig szolgálni tartoztanak. – Meg-eshetik hogy könnyen el-veszti Frantzia Ország ezen szép szigetet, pedig innen vett leg több hasznot a’ Kávé’s Nádméz plántáknak termesztéséből.⁷

A következő napokban megjelent, a zavargások megszűntéről⁸ szóló, majd ezt cáfoló híradások⁹ után a *Hadi és Más Nevezetes Történetek* már az esemény a hazai vásárlókat közvetlenül érintő aspektusát is megemlíttette:

A’ tzúkor és kávé drágúl: de még drágább is fog lenni. Oka ennek *Domingó* szigete romlása, melly is egy kiváltképpen való Hazája vala mind a’ kettőnek.

A beszámolóból a lap olvasói azt is megtudhatták, hogy a gyarmaton kitört lázadás miért érinti igen érzékenyen Európa kávé- és cukorellátását, és azon keresztül őket is. A közlemény ugyanis – noha nem a legfrissebb adatokra hivatkozva – igyekezett számokkal is érzékeltetni a kolónia roppant jelentőségét a két termék előállítására és európai importja tekintetében. Az 1774-es évben óriási

James WALVIN, *Freedom: The Overthrowing of the Slave Empires* (New York–London: Pegasus Books, 2019).

5 A felkelés kirobbanása és az arról szóló első hazai tudósítások megjelenése között eltelt idő hosszúságának magyarázata a jelentős földrajzi távolság, ami miatt Franciaországba is csak október végén futottak be az első hírek az eseményről. Vö. BLANCPAIN, *Histoire de Saint-Domingue Haïti*, 69; J. NAGY, *Forradalom az Antillákon...*, 51.

6 *Hadi és Más Nevezetes Történetek*, 1791. nov. 22., 671.

7 *Magyar Kurir*, 1791. nov. 25., 1488.

8 „A’ S. Domingói Kurutz-Világról, magából S. Domingóból Párisba érkezett szomorú jelentést, ott érte a’ Jamaikai vizsgálató tudósítás, melly az említett S. Domingói háborúnak eltsenedését jelenti.” *Hadi és Más Nevezetes Történetek*, 1791. nov. 25., 688.

9 A *Hadi és Más Nevezetes Történetek* december 2-án már arról értesítette olvasóit, hogy a „S. Domingói szörnyű pártütés nem tsenededett le, mint némelly Levelek után kezdték ezt hinni *Párisban*”, valamint, hogy a franciák előkészületeket tesznek „a’ fekete Emberek’ le-tendesítésére”. Vö. *Hadi és Más Nevezetes Történetek*, 1791. dec. 2., 720. Ugyanerről lásd még *Magyar Kurir*, 1791. dec. 2., 1520.

mennyiségű árut, „147, 508000 font tzukrot; és 29700000 font kávét szállítottak ki a' Frantziák S. *Domingó*-ból”, így a szintén jelentős termelőnek számító angoloknál „óltsóbban adhatták 15-20 procentó a' *Frantziák* a' kávét és a' tzúkort”. Ennek az olcsóságnak azonban a cikk szerzője szerint a rabszolgák felkelése miatt most jó időre vége szakadhat. A lap a két fogyasztási cikk árának hosszan tartó emelkedését prognosztizálta, hangsúlyozva, hogy a gyarmati gazdálkodási rendszerben nem csupán a felégetett ültetvények helyreállítása, hanem az azokat művelő, s a harcok során meghalt rabszolgák „pótlása” is problémát jelent:

[E]l jö addig a' mint mondják öt hat esztendő is míg ismét helyre áll S. *Domingó*: úgy be fizettek annak azon fekete Emberek, kik eszközei voltak a' kávé, 's tzúkor természetnek; előbb ugyan szörnyü pusztítássaik, azután pedig magok pusztulása által. 15000-re teszik a' meg öletett fekete Emberek számát, mellyet nem egy könnyü dolog ki pótolni a' Frantziáknak.¹⁰

A felkelés elhúzódásával a gyarmattal kapcsolatos tudósítások a lázadók kegyetlenkedései, az áldozatok száma, valamint a lehetséges felbujtók és vezérek kilétét illető híresztelések¹¹ mellett mind többet foglalkoztak az események gazdasági vonatkozásaival. Egy „*Cápból* [Cap-Français] a' Sz. *Domingó* szigetének fő Várossából”¹² a francia Nemzetgyűlésnek írt jelentést idézve a *Magyar Kurir* 1791. december 2-án arról számolt be, hogy „[s]záz ezer Szeretsenek rebelláltak a szigetnek Északi részében, kik már 2 száz nádméz plánta helyeknél többet felégettenek”.¹³ A bő két hónap múlva a gyarmaton továbbra sem szűnő vérontásról tudósító lap szerint az „eddig tétetett kár már 500 Mill. Livrákra számláltatik”, két hétre rá pedig már legalább hatszázmillió livre-re taksálja a veszteséget.¹⁴ Mindeközben a fontos kávé- és cukorszigeten zajló történések az európai piacokra gyakorolt hatásáról is egyre vészjóslóbb hírek érkeztek. A *Hadi és Más Nevezetes Történetek* 1791 decemberének közepén arról írt, hogy bár a londoni „tzúkros magazinok mind teli vagynak; de a' tzúkor-kereskedők öszve-esküdtek, hogy a' tzúkor árrát 52 procentóval fellyebb-vigyék”.¹⁵ A drágulás szorosan összefüggött a saint-domingue-i eseményekkel, hiszen mint arról

10 *Hadi és Más Nevezetes Történetek*, 1791. dec. 9., 747.

11 Ezekről lásd pl. *Magyar Kurir*, 1791. dec. 2., 1521; dec. 6., 1538; dec. 23., 1612; 1792. febr. 3., 157; febr. 14., 207; *Magyar Hírmondó*, 1792. jan. 10., 55; febr. 28., 294.

12 A gyarmati adminisztráció központja valójában Port-au-Prince volt, de az üzleti és kulturális élet centruma ebben az időben az „Antillák Párizsának” is nevezett Cap. Vö. J. NAGY, *Forradalom az Antillákon...*, 19–20.

13 *Magyar Kurir*, 1791. dec. 2., 1521.

14 *Magyar Kurir*, 1792. febr. 14., 207; illetve febr. 28., 268.

15 *Hadi és Más Nevezetes Történetek*, 1791. dec. 16., 784.

a *Magyar Kurir* tájékoztatta olvasóit, az angolok a rabszolgafelkelés a maguk legjelentősebb cukor- és kávétermelő gyarmatára, a francia kolónia szomszédságában fekvő Jamaicára való átterjedésétől tartottak. A kereskedők többszöri folyamodásának eleget téve ezért a kormányzat „egy egész gyalog Regiment” Barbadosról Jamaicára szállítását határozta el, „ugymint a’ hová Sz. Domingóról leg könnyebben keresztül harapozhatnék a’ rebellió a’ Szeretsenek közzé”. Amit azonban, szól a baljós kommentár, „ezen sziget tsak ugyan bajoson is fog ez úttal el-kerülni”.¹⁶

Olykor azért biztató hírek is keveredtek az európai cukor- és kávéimport további visszaesését és az árak jelentős növekedését jósoló beszámolók közé. A *Hadi és Más Nevezetes Történetek* 1791 végi, *Vígasztalás az édes szájaknak* című cikke egy ültetvényes a francia Nemzetgyűléshez intézett levelére hivatkozva azt állította, hogy a rabszolgák által „fel gyújtott tzúkor-termő nád új jövést kezd hajtani, s 50 milliónál többet érő tzúkrot bé lehet még kapni”.¹⁷ Másfél hónappal később azonban, a korabeli magyar sajtóban a saint-domingue-i felkelésről megjelent leghosszabb írásban a *Magyar Kurir* határozottan kiábrándította olvasóit az áremelkedés megállításával kapcsolatban esetleg még dédelgetett reményeikből, kijelentve; „[h]ogy a’ nádméz és kávé Európában valahol oltsódjék, ez a’ leg-első hazugság”.¹⁸ 1792 elejére a cukor és kávé árának elszabadulása miatt kitört franciaországi zavargásokról szóló hírek is elérték a magyar közönséget; Párizsban a „zabolátlan nép fel-töréssel fenyegeti a’ még telyes magazinumokat”, a kereskedők pedig törvényes tulajdonuk védelmét kéri a Nemzetgyűléstől, tudósított a *Magyar Kurir*. A lap idézte egy „Sz. Domingóbeli vólt birtokos” folyamodványát is, amelyben a földjeit elvesztett ültetvényes többek között arról írt, hogy a felkelők elől még idejében kimenekített, s jelenleg minden vagyonát jelentő cukorkészletén a lehető legmagasabb áron szeretne túladni, ezért nem hajlandó azonnal piacra bocsátani azt. Az ehhez fűzött magyarázat minden bizonnyal figyelmeztetésként hathatott a magyar kereskedőkre és vásárlókra is: „Ennek [vagyis az ültetvényes cukorkészletének] mostani közönséges árra tsak 8 Millió: de kevés idő mulva fellyebb fog 15 Millióknál is hágni.”¹⁹ A franciaországi üzletekben tapasztalható drágaságról, áruhiányról és az emiatti zavargásokról szóló beszámolók²⁰ mellett 1792 elején a két fogyasztási cikk árának a Habsburg Birodalmon belüli emelkedése is téma volt a lapokban. „A’ Bétsi Kávésok, négy krajtzárra tsapták egy ibrik kávénak az árrát, melly az előtt 3 krajtz. vólt” – írta a *Magyar Hírmondó*, újfent felhívva a közönség figyel-

16 *Magyar Kurir*, 1791. dec. 2., 1521.

17 „Vígasztalás az édes szájaknak”, *Hadi és Más Nevezetes Történetek*, 1791. dec. 20., 796.

18 *Magyar Kurir*, 1792. febr. 3., 157.

19 Vö. *Magyar Kurir*, 1792. febr. 10., 190–191.

20 Lásd pl. *Magyar Hírmondó*, 1792. febr. 17., 241; *Magyar Kurir*, 1792. márc. 4., 286.; márc. 6., 301.

mét a jelentős drágulás hátterében álló eseményre: „Ennek oka, kétszég kívül a’ *Frantziák’* tzúkor és kávé termő helyének (S. *Domingó* nevezetű *Amerikai* Szigetnek) pusztúlása.”²¹ Február végén az újság ismét konstataulta az áruk elszabadulását, a rebellió továbbterjedésének lehetősége miatt azok további növekedését valószínűsítve: „A’ *nád-méz* (*tzukor*) és kávé már is rendkívül drága; de még drágább lesz, ha igazak találnak lenni azok a’ Tudósítások, mellyek szerint *Jamaika* szigetében is (*ez az Anglusoké*) fel támadtak a’ fekete Emberek.”²²

Ahogy a fentiekből látható, a Nagy János költeményének születését megelőző hónapokban a magyar közönség a hazai lapok híradásai alapján viszonylag pontos képet alkothatott a francia gyarmaton zajló történésekről. Ugyanezek a beszámolók azt is jelezték a publikum számára, hogy a Saint-Domingue-on kialakult helyzet nem kizárólag Franciaországot érintő ügy, hanem a jelentős földrajzi távolság dacára olyan eseménysor elindítója, amelynek hatása az európai és hazai piacokon keresztül közvetlenül érinti a magyar vásárlókat is.

A XVIII. század végén a világon megtermelt cukor és kávé zöme a nyugat-indiai gyarmatokról került ki, Saint-Domingue pedig élen járt e két fogyasztási cikk előállításában. A karibi sziget nyugati harmada, amit a franciák az 1660-as években foglaltak el, s amely a spanyolok a területről való 1697-es lemondása után hivatalosan is a birtokukba került, az 1789-es forradalmat megelőző évtizedekre a világ legjelentősebb cukortermelőjévé vált, s egymaga nagyobb mennyiséget állított elő a termékből, mint a brit gyarmatok összesen.²³ A XVIII. század első felétől fogva a kávéültetvények száma is rohamosan növekedett, s a rabszolgafelkelés kitérősekor a kolónia az akkori világ legnagyobb kávéexportőrének számított.²⁴ Az anyaország Saint-Domingue (és persze más gyarmatainak) terményeiből nem csupán a maga jelentős belső fogyasztását tudta kielégíteni. A franciák a behozott

21 *Magyar Hírmondó*, 1792. febr. 3., 176.

22 *Magyar Hírmondó*, 1792. febr. 28., 294.

23 A francia gyarmat cukortermeléséről magyarul lásd J. NAGY, *Forradalom az Antillákon...*, 15–16; LÉVAI Csaba, „Förtelmes kereskedelem”: *A rabszolga-kereskedelem és a rabszolgatartó rendszerek kialakulása a kora újkori Észak-Amerikában* (Budapest: L’Harmattan–Uránia Ismeretterjesztő Alap, 2020), 229–231. – A karibi cukortermelés és export tekintetében folyó XVIII–XIX. századi francia-angol vetélkedés gazdaságtörténeti elemzését lásd Seymour DRESCHER *Econocide* című könyvének *French Sugar: „The Most Amazing Phenomenon” és Staple Production During the Caribbean Revolution* fejezeteit. Seymour DRESCHER, *Econocide: British Slavery in the Era of Abolition*, second edition (Cape Hill: The University of North Carolina Press, 2010), 46–54, 76–91.

24 A saint-domingue-i kávétermesztésről és exportról, amire gyors és átütő sikereket hozó fejlődése miatt már a kortársak is „kávéforradalomként” utaltak. Vö. Michel René Hilliard d’AUBERTEUIL, *Considérations Sur L’État Présent De La Colonie Francaise De Saint-Domingue*, Tome I. (Paris: Grangé, 1776), 51. A rabszolga felkelés előidézte világgiaici változásokról lásd DRESCHER, *Econocide...*, 87–91; illetve J. NAGY, *Forradalom az Antillákon...*, 16.

kávé és cukor jelentős részét továbbexportálták,²⁵ így a karibi sziget sorsának alakulása alapvetően befolyásolta Európa más országainak ellátását is. Az éppen a nyugat-indiai ültetvények számának növekedése miatt mind olcsóbbá váló, s így mind többek számára hozzáférhető, egyre rendszeresebben és folyamatosan növekvő mennyiségben fogyasztott²⁶ két gyarmatáru importjában a rabszolgafelkelés által okozott kiesés és az ennek nyomán fellépő ellátási zavar, ahogy a magyar lapok híradásaiból is kiderül, komoly feszültséget idézett elő a kontinensen, mely a cukor- és kávéfüggés kielégítésében erőteljesen függött a távoli kolóniáktól és a termékek előállítását biztosító rabszolgamunkától.

Nagy János költeménye szubjektív perspektívából, belső dialógus formájában mutatja be az ellátási krízis Magyarországot is elérő hatásait. A disputa résztvevői, Erszényházi Pál, aki „fösvénységében [n]agyon meg-kíméli a' pénzt erszénnyében” és a testi élvezetek csábításának ellenállni nem tudó, „puhább természettel” bíró Gyomordi kisasszony az expozíció szerint az elbeszélő énjének saját karakterrel felruházott részeit, beszélő nevüknek megfelelően, annak „erszényét” és „gyomrát” képviselik, amelyek/akik homlokegyenest eltérően reagálnak az áremelkedés hírére. Az előbbi a drágulásban és a két gyarmatáru beszerezhetetlenné válásában esélyt lát arra, hogy megszabaduljon a háztartást feleslegesen terhelő kiadásoktól, ezért ezekről értesülve „vigadni látszatott”, amin azonban az árucikkek nyújtotta örömről lemondani nem akaró társa

úgy fel-háborodott,
Hogy tsak nem Erszényem' üstökébe kapott,
Változott színében, 's szinte aléozott.

A váratlan eseményt és annak lehetséges következményeit finansiális szempontból értékelő „erszény”, illetve a kizárólag a maga testi jólétével törődő „gyomor” közti vetélkedés az elbeszélő mint piaci szereplő egymással rendszerint együttműködő, ám a krízis hatására most egymással ellentmondásba kerülő *vásárlói* és *fogyasztói*²⁷ funkcióinak/énjeinek perlekedését viszi színre. Egyúttal azonban az 1790-es évek Magyarországnak két jellemző fogyasztói magatartását/csoportját

25 Erről lásd Seymour Drescher könyvének már citált fejezeteit. DRESCHER, *Econicide...*, 46–54, 76–91.

26 A cukor és kávé termelésének, és egymással szorosan összekapcsolódó európai fogyasztásának történetéről összefoglalóan lásd James WALVIN, *How Sugar Corrupted the World: From Slavery to Obesity* (London: Robinson, 2019), 1–118; illetve Jonathan MORRIS, *Coffee: A Global History* (London: Reaktion Books, 2019), 45–89.

27 A két szerepkör különbségéről lásd például REKETYE GÁBOR, TÖRÖCSIK MÁRIA és HETESI ERZSÉBET, *Bevezetés a marketingbe* (Budapest: Akadémiai Kiadó, 2015), 92–97.

bemutató háztartáson belüli vitaként is értelmezhető.²⁸ A dialógus az aktuális esemény kapcsán a hazai vásárló/fogyasztó a világgazdaságnak való kiszolgáltatottságát ábrázolja; annak tapasztalatával szembesít, hogy egy igen távoli, és a vele párhuzamosan zajló európai történésekkel (mint a francia forradalom) összevetve talán jelentéktelennek tűnő esemény az általa elindított piaci folyamatokon keresztül miként gyakorolhat közvetlen befolyást a magyar publikum életvezetési gyakorlatára, mindennapi szokásaira.²⁹

Bár a költemény expozíciójából úgy tűnik, hogy az áremelkedés teljesen felkészületlenül éri őt, a történet elbeszélője az énjének perszifikált részei közt zajló disputa alapján egyáltalán nem látszik tájékozatlannak a szóban forgó ügyben. Éppen ellenkezőleg, a két versengő fél argumentációja nem csupán a rabszolgafelkelésről és a piaci hatásairól beszámoló napi hírek állandó figyelemmel kíséréséről árulkodik, hanem a vita tágabb kontextusát jelentő, a gyarmati termékek fogyasztásával összefüggő gazdasági, társadalmi, kulturális, morális, sőt orvosi/dietetikai kérdések meglehetősen alapos ismeretéről is. A perlekedés, amely lefedi a kávéval és cukorral kapcsolatos korabeli diskurzus csaknem teljes spektrumát, tehát egyáltalán nem naiv, hanem egy olyan jól informált XVIII. század végi magyar vásárló vívódásainak színrevitele, akit egy előrelát-

28 Így, mint a XVIII. század végi jobb módú női fogyasztók „modelljét” említi meg Gyomordi kisasszonyt a magyar kávékultúra kialakulásáról szóló tanulmányában KISBÁN Eszter, „A kávé bevezetése Magyarországon”, *Ethnographia* 99 (1988): 149–177, 158.

29 Ez a tapasztalat természetesen nem volt ismeretlen a korabeli magyar publikum számára. Jó tíz évvel korábban éppen a *Magyar Hírmondó* számolt be a cukor árának hasonló okokra visszavezethető emelkedéséről: „Miólta a Frantziák és Ánglusok között való háború anynyira el-hatalmazott, hogy ezek amazoknak terhes hajóit gyakorta el-foglalják: holott az Európában meg-emésztetni szokott nádméznek nagyobb része a Frantziáktól vétetik; az ólta a Magyar országi rév-partokra-is olyan bővön a nádméz nem hozattathatik, mint annak előtte. Azon okra nézve tzuokor-készítő mív-hely, melly *Fiúm* városában vagyon, a tzuokornak árrát fellyebb verte: úgy hogy Bőjt más-havának 8dik napjától fogva minden mázsája 2 N. Forinttal drágábban kél, hogy sem annak előtte.” *Magyar Hírmondó*, 1780. máj. 17., 318. A lapnak ehhez az évfolyamához csatolt *A Magyar hírlelő levelek iránt való tudósítás* 16. pontja úgy érvelt a hazai újságok olvasásának hasznossága mellett, hogy azok segítségével a távoli események hazai (gazdasági) jelenségekkel való közvetlen kapcsolata is nyilvánvalóvá válhat. Példaként az amerikai függetlenségi háború („Ki gondolná, hogy az ott való zenebona hazánknak hasznára lehetne?”) a virginiai dohányexportra gyakorolt kedvezőtlen hatását hozza fel a szöveg. A távoli harcok ebben az esetben hasznosnak bizonyultak Magyarország számára, hiszen a korábbi gyarmat, „míg a pusztító háborúval meg-nem zajosodott, igen sok és jó-féle dohányt termesztett és küldött Európába, mellyet most nem mivelhetvén, a Magyaroknak kéntelenítetik hajdani nyereségének egygy részét engedni”. *Magyar Hírmondó*, 1780, oldalszám nélkül. – A két itt citált szövegre korábban Závodszy Géza is hivatkozott hasonló összefüggésben. Vö. ZÁVODSZKY Géza, *Az Amerika-motívum és a polgárosodó Magyarország: A kezdetektől 1848-ig* (Budapest: Atlanti Kutató és Kiadó Társulat–Tankönyvkiadó, 1992), 40–41.

hatatlan gazdasági esemény bekövetkezése eddigi fogyasztói magatartásának felülbírálatára kényszerít. Az „erszény” és „gyomor” vitája a korabeli hazai piac (ön)tudatos szereplőjének „lírai” önvizsgálata.

Tanulmányomban egyfelől azt szeretném bemutatni, hogy a XVIII. század végi hazai közönség milyen tudással rendelkezhetett az általa fogyasztott idegen eredetű árucikkekről, s e tudás Nagy János költeményének alapján miként befolyásolhatta vásárlói döntéseit. Másfelől arra keresem a választ, hogy mi lehetett az alapvetően gazdasági érdekeltségű téma irodalmi köntösbe öltöztetésének célja. Milyen sajátos, más formában nem, vagy kevésbé hatékonyan közvetíthető tanítással kívánt szolgálni a magyar vásárlók/fogyasztók számára az „erszény” és „gyomor” vitáját megíró szanyi plébános? E kettős célkitűzés szempontjából praktikusabbnak látszik, ha a továbbiakban nem a vita menetét követve mutatom be a szöveget, hanem a benne felbukkanó egyes témákat és az ezekkel kapcsolatos argumentumokat csoportokba rendezve.

Egyéni fogyasztás

Arra, hogy a XVIII. század végi magyar közönség miért érzékelhette viszonylag nagy horderejű problémaként e két, alapvető létszükségleti cikknek távolról sem nevezhető termék árának hirtelen megugrását, a dialógus többféle magyarázattal is szolgál. A beszélgetést az áremelkedés ténye, különösen pedig a cukor és kávé boltokból való eltűnésének lehetősége miatt pánikba eső Gyomordi kisasszony indítja, hatalmas készletek idejekorán való felhalmozását javasolva partnerének:

Még van a' boltokban nádméz, addig vegyünk!
Hogy kávé-italban kárt mi ne szenvedgyünk,
Előre nádmézből *proviziót* tegyünk,
'S egyszerre leg-alább húsz mázsát szerezzünk.

Bár a kereskedelmi nagyságrendű (legalább ezer kilónyi) beszerzés nyilvánvalóan a korabeli fogyasztó karakterének satirikus ábrázolására szolgál, a beszélgetőtárs válaszában olvasható helyzetértékelés fényében mégsem látszik teljesen képtelen túlzásnak. Erszényházi első replikájának rosszalló jellemzése szerint ugyanis a kávézás ekkorra, ha nem is a magyar társadalom egészében,³⁰ de an-

30 Az ital fogyasztása a XVIII. század végén elsősorban a társadalom felső rétegeire, illetve a városi lakosságra jellemző. Almási Balogh Pál még negyven évvel később is mint a magyar parasztság körében a német területekkel összevetve csak kevésbé elterjedt, inkább csak ün-

nak több szegmensében is egészen általános gyakorlattá, sőt szinte mértéktelelné vált. Kritikája persze elsősorban a vitapartnere képviselte fogyasztói csoportot, a jobb módú asszonyokat illeti, akik e szerint „már sok időtől” úgy itták a serkentő italt, „[m]int a’ szomjús ökor a’ posványnak vizét”,³¹ eközben persze „nem kémélvén a’ nád’ drága mézét” sem. De az is kiderül Erszényházi szávaiból, hogy a kávéfogyasztás a XVIII. század végére már a társadalom alsóbb osztályaiba is utat talált; elsőként – ahogy Európa nyugati felén is³² – a nemesi és polgári házaknál szolgáló, gazdáik készleteit megdézsmáló személyzethez:

Annyi kávéfőztek meg-hitt Szoba-l’ányok,
Hogy bőven bé-érték nem tsak önnön magok,
Hanem ittak abból még más két Inasok.

Noha Erszényházi a dialógusban többször utal a két árucikk fogyasztásának költséges voltára, utóbb idézett mondata mégis azt sejteti, hogy ez az 1790-es évek elején már csak viszonylagosan volt igaz. Az, hogy a cselédek a maguk kedvére használhatták a házi készleteket, s ez nem szűrt szemet, vagy legalábbis gazdáik csekélyebb jelentőségű visszaélésnek tekintették és eltűrték azt, arra utal, hogy ekkora már sem a kávé, sem a cukor nem tartozott az úri háztartások féltve őrzött, különleges kincsei közé. Ezt csak megerősíti, hogy a dialógus egy későbbi szakaszában Gyomordi kisasszony a drágulás hatását enyhítő megoldásként mint új gyakorlatot ajánlja fel társának fogyasztásuk szigorúbb felügyeletét:

Fogadom, hogy reggel egy tsészével iszom,
A’ kávéfőztemként magam ki-olvasom,
Kissebb darabokra nádmézem’ vagdalom,
És mivel illy drága, jobban gazdálkodom.

nepi alkalmakhoz kapcsolódó szokásról írt a kávézásról. Vö. ALMÁSI BALOGH Pál, *A’ kávé, thé és csokoládé történeti, természethistóriai, diaeteticai és orvosi tekintetben* (Pest: Wigand Ottó, 1831), 30, 137. Ugyanerről lásd KISBÁN, „A kávé bevezetése Magyarországon”, 150–151, 161–170.

- 31 Erszényházi állítása minden bizonnyal nem csupán szatirikus túlzás. Erre utal, hogy 1831-ben mint korábban jellemző, ám ekkorra már visszaszorulóban lévő szokásra utalt a nem csupán reggeli vagy étkezések utáni kávézásra Almási Balogh Pál: „Még nem sok esztendővel ez előtt, több házaknál minden időben készen volt a’ kávé, s a’ tehetősebbeknél rendszerint háromszor volt szokásban, ezen kedves italt hörbölgetni, a’ mi most hálá-Istennek ritkább helyen történik. Fájdalommal kellek tapasztalni, hogy legmagyarabb Vármegyéinkben, mint különösen az alföldön, ezen visszaélés mai napig is, nagy mértékben feltaláltatik, ellenben több helyeken, nevezetesen Pest környékén, sok Házakban most ritkábban és sokszor csak vendégek’ kedvéért fordul elő a’ kávé.” ALMÁSI BALOGH, *A’ kávé, thé és csokoládé...*, 7.
- 32 Erről lásd például WALVIN, *How Sugar Corrupted the World...*, 77–78.

Gunyoros megfogalmazása dacára Nagy János jellemzése a korabeli helyzetről egyáltalán nem áll távol a valóságtól. A cukros serkentő ital hazai fogyasztása – minden bizonnyal nem függetlenül az elkészítéséhez szükséges gyarmatárúk árának az időszakos ingadozások ellenére hosszú távon folyamatos csökkenésétől – a XVIII. század utolsó éveire valóban jelentős mértékben megemelkedett.³³ És nem is csak a házi használatban. Az 1700-as évek második évtizedétől fogva az elsőként a nagyobb városokban megjelenő kávéházak a század utolsó harmadára országszerte elterjedtek,³⁴ közönségük soraiban pedig ekkorra már a társadalom alsóbb osztályainak képviselői is megtalálhatók voltak. Erről tanúskodik Erszényházi Pál rosszálló megjegyzése a kávézás gyakorlatának a korabeli hazai társadalomba való beágyazottságát érzékeltető felsorolásának végén: „Kávéházba jártak sok helyen Kotsisok”.³⁵ Azt, hogy az ellátási krízis miatt pillanatnyilag megdrágult termékek a hasonló, kivételes helyzetektől eltekintve áruk alapján már nem számítottak valódi luxuscikknek, mi sem mutatja jobban, mint hogy a velük élő publikum ostorozásába belelendülő Erszényházi gondolatmenete hamar eléri a szükségtelen és pazarló, sőt kifejezetten káros fogyasztás példáit is. E szerint a tehetősebb házaknál nem csupán a család felnőtt tagjai és a személyzet, hanem még a gyerekek, sőt a házi kedvencek is részesülhetnek a két élvezeti cikk nyújtotta örömeiből:

Láttam, hol a' Dajka, a' Dáma' magzatját;
Maga pedig ölben, törpe kis kutyáját
Kávéval kínálta, 's ha ez, az ortzáját
Nyalta, nem kímélte tőle a' tzukorját.

Hogy ebben az esetben sem egyszerűen szatirikus túlzásról van szó, igazolja, hogy a korabeli újságokban is találkozni a kávéval és cukorral való efféle visszaélésekről beszámoló írásokkal. A *Mindenes Gyűjtemény* 1790-es évfolya-

33 Lásd KISBÁN, „A kávé bevezetése Magyarországon”, 158–161; DOBROSSY István, „A kávézás elterjedése és a kávéházak története Miskolcon”, in *A Hermann Ottó Múzeum Évkönyve* 28–29, szerk. SZABADFALVI József és VIGA Gyula (Miskolc: Hermann Ottó Múzeum, 1991), 257–280. – A cukor használatának magyarországi terjedéséről lásd KISBÁN Eszter, „Köleskását hoztam, mégpedig cukrozva ...»: a cukor bevezetése a parasztnál Magyarországon”, in *Agria XXIII.: Az egrői Dobó István Múzeum évkönyve*, szerk. BODÓ Sándor és PETERCSÁK Tivadar (Eger: Dobó István Vármúzeum, 1987), 239–264.

34 Lásd KISBÁN, „A kávé bevezetése Magyarországon”, 150, 157, 161; illetve DOBROSSY, „A kávézás elterjedése és a kávéházak története Miskolcon”, 260–262.

35 Kisbán Eszter idézett tanulmányában Gaál György bő tíz évvel későbbi *Tudós palótzából* hozott hasonló példákkal igazolta, hogy a századforduló körüli évekre a kávéfogyasztás és kávéházak látogatásának szokása már a városi lakosság szegényebb részében is elterjedt. Vö. KISBÁN, „A kávé bevezetése Magyarországon”, 161.

mában napvilágot látott viszonylag hosszú értekezés, amely a kávé fiziológiai hatásait taglalva annak különböző lehetséges kockázataira is figyelmeztette olvasóit, külön kiemelte, „hogy már csak ezen okból [vagyis potenciális egészségkárosító hatásai miatt] is, nem kellene a’ gyermekeket arra szoktatni”.³⁶ Ez utóbbi gyakorlat elterjedtségére utalt A’ *Gyümölsökről* címmel ugyanebben a lapban megjelent cikk is. A közlemény szerzője egyebek mellett a gyümölcsfogyasztás veszélyeiről a köztudatban élő tévhiteket kívánta eloszlatni (például, hogy az „hideg-lelést okoz”), s kifejezetten a kávézás helyett javasolta azt a gyerekek számára: „Sok Szülék úgy gondolkoznak, hogy talán menten meghalnának gyermekeik, ha reggel éh gyomorra gyümölsöt ennének; holott pedig sokkal hasznosabb volna nékik azt adni, mint kávéval a’ nélkül is meleg véreket hevíteni.”³⁷

A *Mindenes Gyűjtemény* egy 1789-es cikke pedig a szobakutyák kényeztetésének igencsak hasonló módjáról számolt be. A Bécs ló- és kutyaállományáról számadatokat közlő, s az utóbbiak becsült élelmiszerfogyasztásán méltatlankodó író (aki szerint az ebek táplálására szánt forrásokat inkább a város szegényeinek élelmezésére kellene fordítani) felháborodottan tudósított arról, hogy egyes császárvárosi gazdák miféle túlzásokba esnek kedvenceik ajnározásában:

Sokan gyermekeiket nem hagyják asztaloknál enni, pedig az ebek tányérjokról esznek mellettük. A’ kutyákat lágy párnákon hálaltják, tisztán feresztik ’s fűsültetik, a’ legjobb levesekkel, Kávé’ Chokoladéval táplálják, gyermekeiket pedig egy alá-való ember’ ’s tselédnek gondviselésére ’s fel-nevelésére bízzák.

A szerző ehhez még hozzátette, hogy ez a módi az utóbbi időben már a magyar dámák, sőt „a’ mi még ennél is nevetségesebb” a polgárosszonyok között is terjedni kezdett.³⁸ Bár Ersényházi szemrehányásai első pillantásra túlzásnak tűnhetnek, ám ahogy az a korabeli lapok írásaiból is látszik, a bennük megfogalmazott állítások nem voltak alaptalanok. A XVIII. század végi Magyarországon a két élvezeti cikk fogyasztása – legalábbis a társadalom egy része számára – nemcsak hogy hétköznapi gyakorlat volt, de pazarló használatuk sem számított rendkívüli jelenségnek.

A dialógus azonban nem csupán mindennapos rutinként, hanem szinte elhagyhatatlan, vagy legalábbis igen nehezen feladható szokásként mutatja be a

36 A’ Kávé plántáról, *Mindenes Gyűjtemény*, 1790. jún. 26., 398.

37 *Mindenes Gyűjtemény*, 1789. júl. 18., 82. – A gyerekek kávéfogyasztásának egészségügyi veszélyeire figyelmeztető korabeli szerzőkről lásd ALMÁSI BALOGH, A’ kávé, thé és csokoládé..., 129.

38 „Béts Városa’ népességének le-írása folytatatik”, *Mindenes Gyűjtemény*, 1789. aug. 15., 214.

kávézást. Erszényházi a mértéktelenné vált fogyasztást kárhóztató első kirohánására vitapartnerre a következő replikával él:

Természté vált már én bennem ez ital,
A' ki hozzá szoktam, mikor még fiatal
Vóltam, 's már akkor is vettük ezt több fonttal
'S nem kóstoló képpen, két vagy három lattal.

Ez utóbbi sorok, azon túl, hogy igazolják a disputa férfi szereplőjének szájából korábban elhangzó vádat („Úgy ittátok már sok időtől a' kávé, / Mint a' szomjúos ökör a' posványnak vizét”), az arról folyó korabeli diskurzus fontos aspektusát, az ital fogyasztását illető dietetikai és orvosi megfontolásokat vezetik be a vitába. Csakhamar kiderül, hogy a fiatal kortól kezdve folytatott gyakorlat „természté” válása ebben az esetben nem, vagy nem csupán a megszokás erejének magyarázatául szolgál, hanem a szó szoros értelmében fiziológiai függőséget takar:

Én, ha tejes kávé reggel nem ihatom,
Már az egész napot tsak ollyannak tartom,
A' mellyen fejemnek fájását várhatom,
Alétozik gyomrom, azért nem hagyhatom.

Az addikció erejét mutatja, hogy a magát kávéfüggőként jellemző Gyomordi kisasszony még vitabeli utolsó megszólalásának elején is úgy nyilatkozik, hogy szívesebben vállalja az anyagi romlást, mintsem lemondjon kedves italáról:

Inkább szegény leszek, tsak reggel ihassam!
Mert bizony meg-sénli hozzá szokott hasam

Bár végül beletörődik abba, hogy szakítania kell a régóta gyakorolt szokással, ám ismét saját függőségre hivatkozva, kompromisszumos javaslatként nem a kávézásról való azonnali lemondásra tesz ígéretet, hanem az ital fogyasztásának lassú, fokozatos felfüggesztésére, a készletek gondosabb ellenőrzésére és takarékosabb felhasználására:

Nem lehet kivánni, hogy azt el-hagyhassam
Egyszerre, bár töle lassan el-szokhassam!
Fogadom, hogy reggel egy tsészével iszom,
A' kávé szemenként magam ki-olvasom,
Kisebb darabokra nádmézem' vagdalom,
És mivel illy drága, jobban gazdálkodom.

A váratlan ellátási krízis a XVIII. század végi magyar kávéfogyasztót, amint a dialógusban őt képviselő szereplő reakcióiból is látható, nem csupán a hosszú ideje folytatott mindennapi rutin kényszerű feladásának lehetőségével szembesítette, hanem az addiktív hatású italra való rászokás problémájával, és a leszokás nehézségeivel is.³⁹ Erszényházi ebben a tekintetben is igyekszik megnyugtítani partnerét. Vitájuk lezárásában a végül jobb belátásra tért Gyomordi kisasszony fogadkozását nyugtázva a döntés gazdasági hasznossága mellett az attól várható egészségügyi előnyöket is hangsúlyozza:

Kávétól el-szokván, meg-marad sok pénzéd!
 'S a' Borbély se vágja meg annyiszor ered';
 Mert e' Török abrak el-fogyván, a' véred
 Nem hevül annyira, 's jobb lesz egészségéd.

Az, hogy az ital élettani hatásainak kérdése Nagy János költeményének fontos elemévé vált, egyáltalán nem meglepő. A kávé terjedését – szinte felbukkanásától fogva – komoly orvosi viták kísérték úgy az arab világban, mint Európában,⁴⁰ a XVIII. század második felének magyar olvasóközönsége pedig több hazai munkából⁴¹ is tájékozódhatott annak az emberi szervezetre gyakorolt hatásáról. Az ital fogyasztását illető, a század végén az újságok oldalain is többször felbukkanó⁴²

39 A leszokás kérdéséről orvosi tekintetben lásd ALMÁSI BALOGH, *A' kávé, thé és csokoládé...*, 134.

40 Erről lásd például Steven C. TOPIK, *Coffee*, in *The Cambridge World History of Food*, Volume I., ed. Kenneth F. KIPPLE and Kriemhild CONEÈ ORNELAS (Cambridge–New York–etc.: Cambridge University Press, 2000), 643; vagy ALMÁSI BALOGH, *A' kávé, thé és csokoládé...*, 24, 37, 92, 129.

41 Ezek közé tartozik Pozsony főorvosának Torkos Justus Jánosnak a különböző italok egészségre gyakorolt hatásáról 1764-ben írt német nyelvű értekezése. Vö. KISBÁN, „A kávé bevezetése Magyarországon”, 157. Számos helyen foglalkozik a kérdéssel Mátyus István több kötetes *Ó és Új Diaeteticája* és Borsod vármegye főorvosának, Benkő Sámuel részben angoltól fordított könyve is. Lásd például MÁTYUS István, *Ó és Új Diaetetica*, Első darab (Kolozsvár: Páldi István, 1762), 316–322; BENKŐ Sámuel, *A' fekete epés mértékletnek és az alatt el-rejtezett számtalan és tündéres betegségeknek [...] le-írása* (Pest: Trattner, 1791), 129; 141; 146–147; 449.

42 A korábban említett cikkek mellett a *Mindenes Gyűjtemény* idézett, *A' Kávé plántáról* szóló írása is foglalkozott a kérdéssel. Ennek szerzője nem foglalt egyértelműen állást az ital fiziológiai hatását illetően, amely szerinte fogyasztójának testi adottságaitól függően „[h]asznos is, káros is lehet”, ám gondosan felsorolta a vele való élés lehetséges kockázatainak teljes skáláját, az enyhébb következményektől – mint az álmatlanság és az étvágy elvesztése –, a reszketegség kialakulásának esélyén át, egészen az olyan súlyos esetekig, mint a gutaütés, külön felhívva a figyelmet arra, hogy bizonyos testi és lelki nyavalyák esetén az ital kifejezetten veszélyes lehet. Vö. *A' Kávé plántáról*, 398–399. A *Mire kell a' betegeknek vigyázni?* című cikk a betegségben szenvedőknek általában fokozott folyadékbevitelt javasolt, ám a bor mellett kifejezetten tiltva a kávé fogyasztását is. Vö. *Mindenes Gyűjtemény*, 1789. nov. 4., 156. Ezekhez hasonló dietetikai tanácsokat a cukorral kapcsolatban is lehetett olvasni a hazai lapok-

dietetikai dilemmák releváns érvekkel szolgálhattak az annak konzumálásáról folytatott vitában.⁴³

Erszényházinak azonban nem csupán bevett szokásáról való lemondásra és függőségének legyőzésére kell rábírnia társát, hanem egy még nehezebb feladattal is meg kell birkóznia. A dialógus kezdetén az „erszény öre” hasztalanul hivatkozik a fogyasztási cikkek megemelkedett ára és a háztartás anyagi teherbíróképessége közti ellentmondásra („Bátor soha sem vólt háznál szaporaság, / Költhetett rá mit azt, félre tett gazdaság. / De illy árron venni, lenne balgatagság.”), a gazdasági racionalitásra apelláló érvelése a legkevésbé sem győzi meg partnerét:

Sőt ezért [t. i. magas ára miatt] nem venni, lenne sült parasztság!
Mert ha származna is ebből kis adósság,
El kell nyelni e' kárt, mivel más Uraság
Meg-szólhatna ezért, 's lenne ez tsunyaság.

Gyomordi kisasszony szerint a kávé nem egyszerűen élvezeti cikk, amelyről kedve szerint lemondhat a vele élő; fogyasztásának az említett belső ösztönzők – a megszokás és az addikció – mellett erős külső motivációja is van. Ahogy az a replikából kiderül, a XVIII. század végi Magyarországon a kávézás nem csupán egyre elterjedtebbé váló szokás, hanem egyúttal a társadalmi státusz indikátoraként funkcionáló „módi” is. A kisasszony Erszényházi ökonómiai alapú argumentációjával, amely a két gyarmatáru túlzott drágaságára, illetve a háztartási kiadások emiatt várható jelentős megemelkedésére hivatkozva próbálja meggyőzni őt a divat követéséről való lemondás szükségességéről, ez utób-

ban. A *Magyar Kurir* egyik írása szerint a „Kis-asszonyok reggel tejet ihatnak Kávé helyett, ha pedig Kávét akarnak inni igyák szín mézzel – e' még egészségesebb”. A cikk hasonló megfontolásból javasolta a cukros serkentő ital helyett a szilvapálinka és füstölt szalonna reggeli fogyasztását a férfiak számára. Vö. *Magyar Kurir*, 1790. febr. 3., 132.

43 Bár az egykorú hazai szakírók óvatosságra intenek a kávéval kapcsolatban, hangsúlyozva, hogy az azzal való visszaélés súlyos károkat okozhat a szervezetben, ám megfontolt fogyasztását jellemzően nem ellenzik, sőt, egyes esetekben még javasolják is. Mátyus István szerint az itallal szembeni, számos orvos hangoztatta félelmek túlzó voltát éppen annak népszerűsége bizonyítja, hiszen „[k]i-is hinné-el, hogy ha ez a' mi természetünkkel annyira ellenkeznék, az egész világon illy közönségessé és betsessé lehetett volna”. MÁTYUS, *Ó és Új Diaetetica*, 321. Benkő Sámuel egyes nyavalyák (például a köszvény) esetén kifejezetten javallotta a kávézást, s bár hatása tekintetében olyan izgatószerekkel sorolta egy csoportba, mint a töményszesz, a dohány, a tea és az ópium, külön jegyzetben emelte ki, hogy az ital fogyasztása már csak azért sem lehet igazán ártalmas, mivel a tapasztalatok alapján egyáltalán nem csökkenti az élettartamot: „A' mi a' kávéval illeti, esmérek 80, 90 esztendő Magyarokat, kik borral nem, a' kávéval pedig gyerek koroktól fogva bővön élven egészségesek voltak. Esméretes az a száz esztendőt meghaladott Egri asszony, a' ki a' kávéval bőven élt, és azt utoljára nem ihatván tsak tollú által hörpögette.” Vö. BENKŐ, *A' fekete epés mértékletnek...*, 141, 146.

bi társadalmi értékét állítja szembe. Érvélese szerint az áremelkedésből adódó terheket azért kell feltétlenül vállalni, mivel a kávé fogyasztásának felfüggesztése az anyagi veszteségeknél jóval nagyobb károkat okozna; szükségszerűen maga után vonná a presztízs csökkenését, sőt talán a társasági életből való kirekesztéssel járna. Mivel pedig a kávéfogyasztás szimbolikus értéke az ahhoz szükséges cikkek árának emelkedésével párhuzamosan növekszik, a szokás fenntartása Gyomordi kisasszony szerint az azzal járó anyagi terhek fokozódása ellenére is ésszerű (sőt mindinkább azzá válik), hiszen az erre fordított pénz olyan befektetésnek tekintendő, amely a társadalmi tőke felhalmozódásában térül meg. A dialógus női karakterének szájából elhangzó gondolatmenet a születőben lévő fogyasztói társadalom működésének logikáján alapul, amelyben – Neil McKendrick a XVIII. századi Angliában lezajló fogyasztói forradalomra vonatkozó megállapítása szerint – a luxus illendővé, az illendőség pedig szükségletté válik.⁴⁴ Gyomordi kisasszony nem mint a fényűzés kellékeire, hanem mint a környezet megbecsülésének megőrzéséhez nélkülözhetetlen szükségleti cikkekre hivatkozik a kávéra és a cukorra. Számára azok státusszimbólumként funkcionálnak, vásárlásuk pedig a társadalomban elfoglalt (vagy elfoglalni vágyott) pozíciót demonstráló/védelmező státuszfogyasztás, amelynek fenntartása a gazdasági ésszerűséget is felülíró kötelesség.⁴⁵

A kijelentésnek, mely a két gyarmatáru fogyasztásának a társadalmi státuszt kifejező és biztosító voltára vonatkozik, a XVIII. század végi magyarországi érvényességét mutatja, hogy Gyomordi kisasszony ellenvetései közül ez az egyetlen, amit vitapartnere nem utasít el teljes határozottsággal. Érveinek hatástalanságát látva Erszényházi megkísérli összhangba hozni saját célját, vagyis a háztartási kiadások csökkentését a módi követésének szociális kényszerével, ezzel elismerve társa aggodalmainak jogosságát és az azokat megalapozó fogyasztási gyakorlat létezését is. Első próbálkozásként a férfi a divatos fogyasztási cikkek más, olcsóbb termékekkel való helyettesítésre tesz javaslatot, mondván, az áremelkedés a közvetlen környezetet is hasonló eljárásra fogja kényszeríteni:

44 Vö. Neil McKENDRICK, „Introduction”, in Neil McKENDRICK, John BREWER and J. H. PLUMB, *The Birth of a Consumer Society: The Commercialization of Eighteenth-century England* (Bloomington: Indiana University Press, 1982), 1.

45 A fogyasztás efféle motivációjáról lásd például Jan DE VRIES, *The Industrious Revolution: Consumer Behavior and the Household Economy, 1650 to the Present* (Cambridge–New York: Cambridge University Press, 2008), 20–36; 44–50. – A XVIII. századi nyugat-európai státuszfogyasztásról és annak más divatos cikkek mellett a kávé és cukor konzumálásában megnyilvánuló példáiról lásd Ina Baghdiantz McCabe könyvének *Consumption as a Global Phenomenon* című fejezetét, különösen ennek *Consumption as Social Classifier* című alfejezetét. Ina BAGHDIA NTZ MCCABE, *A History of Global Consumption 1500–1800* (London–New York: Routledge, 2015), 187–228.

Más Uraságok is így élnek ezentúl,
 A' szilva-pálinkát meg-veszik hordóstúl,
 Azt, 's falat kenyeret szelve, tányérostúl
 Az asztalra rakják, 's nem tartanak szótúl.⁴⁶

Bár felvetése az azonos társadalmi helyzetűek hasonló jövőbeli gyakorlatát prognosztizálja, vagyis látszólag alkalmas arra, hogy elhárítsa partnere a presztízsveszteséggel kapcsolatos félelmeit, mégis sutára sikerült, hiszen nem vette figyelembe a módiban is megnyilvánuló nemi különbségeket. Emiatt elfogadhatatlanná válik Gyomordi kisasszony számára:

Hát ha Kis-Asszonyok, 's Dámák látogatnak?
 Szilva-pálinkából azok nem ihatnak!
 Tudod, hogy a' kávé tartják nagy módinak.
 Kávé nem ihatván, nyelveken hordoznak.⁴⁷

Az argumentum továbbfejlesztett változata kijavítja az előbbi hibát, s már a hölgyek számára is illendő ételeket javasol a kávé és cukor helyett:

[S]zolgály nékik [t. i. a vendégségbe érkező hölgyeknek] friss gyümöltsel
 Mikor ideje lesz, meggyel, tseresnyével,
 Télen aszalt szilvát meg-hintve köménnyel,
 Vagy baratzkot tégy fel Sopronyi körtvélyel.

Ersényházi elismeri ugyan, hogy ezek a jó társaság szemében nem lehetnek igazán tökéletes szurrogátumai a két divatos importcikknek, ám úgy érvel, hogy azok tartósnak ígérkező drágasága, behozataluk esetleges megszűnése és a készletek teljes elapadása mindenkit hasonló döntésekre kényszerít majd, így a kávézásról való lemondásból fakadó társadalmi tekintélyvesztés nem lesz örökös érvényű:

46 A *Magyar Kurir* korábban idézett cikkének ehhez hasonló javaslatát lásd *Magyar Kurir*, 1790. febr. 3., 132.

47 A dialógusban a vitapozíciók nemekhez kötöttsége miatt elsősorban női szokásként jelenik meg a kávézás. Bár ez nyilvánvalóan torzítva mutatja be a valós helyzetet, a társas fogyasztás itt szóban forgó módját, vagyis a házi összejöveteleken való kávézást valóban elsősorban a hölgyekre jellemző társasági gyakorlatként írja le a szakirodalom és a korabeli források is. A férfiakra (az otthoni kávézás mellett) a nyilvános, kávéházakban történő fogyasztás volt jellemző, amely azonban a dialógusban a gyakorlat felfüggesztése mellett érvelő férfiszereplő miatt kevésbé hangsúlyosan jelenik meg. Mindezekről lásd például KISBÁN, „A kávé bevezetése Magyarországon”, 159; MORRIS, *Coffee...*, 73–77.

Tsak addig szóllnak-meg a' kényesebb nyelvek,
Még a' drága italt győzi az erszénnyek;
De majd ha nádmézet pénzen sem vehetnek,
A' kávéra akkor azok se dühödnek.

Gyomordi kisasszony azonban kételkedik ebben az előrejelzésben („Mikor lesz ez Pali?”), partnere ezért ismét fordít egyet az argumentáción, s már nem a gazdasági kényszernek való engedelmességre, hanem az ennek betudhatóan máris megváltozott fogyasztási divatra hivatkozik társának módira apelláló érvelésével szemben. Erszényházi szerint ugyanis Bécsben már le is zajlottak ezek a változások:

Itt láttam jó Néne! hogy kávé-s paloták
Módit változtatván, lettek latzi-konyhák.

A császárvárosi divat követésének gyakran kárhoztatott hazai gyakorlata ezúttal a túlzott kiadások miatt aggódo vásárló kezére játszik a konformista fogyasztó megnyerésében, hiszen, mint mondja,

a' mi Dámáink is ha eztet meg-tudják,
A' meg-drágúltt italt, tudom, farba rugják.

Erszényházi ettől fogva a módi ellen nem gazdasági érvekkel, hanem (annak változékonyágát kihasználva) magával a módival harcol. Már nem a társasági kirekesztés ódiúmat is vállaló nonkomformista, hanem – a bécsi divat módosulásáról első kézből kapott friss információk birtokában – a fogyasztói társadalomban igen csábító ízlésvezér⁴⁸ szerepében való fellépés lehetőségét kínálja partnerének:

Ezen új módinak te légy itt kezdője,
A' kávé-italnak okos megvetője,
Azontúl lesz nem egy, példád' követője;
Ezt, 's nem mást javasol erszényed' őrzője.

A dialógus lezárásából ugyan nem derül ki, hogy ez utóbbi érvnek mekkora szerepe volt Gyomordi kisasszony meggyőzésében, a vita e szálának alakulásából azonban úgy tűnik, hogy annak szerzője elsősorban nem a kávézás hétköznapi gyakorlattá válásában, s nem is az addikcióban látta a fogyasztási szokás el-

48 Erről lásd BAGHDIA NTZ MCCABE, *A History of Global Consumption...*, 213, 230.

hagyásának legfőbb akadályát, hanem annak külső motivációiban: társadalmi értékében, státusszimbólum voltában és a divatkövetés kényszerében.

Gazdasági összefüggések

Gyomordi és Erszényházi vitája főként az őket közvetlenül érintő, az egyéni fogyasztási szokásokat és a háztartási kiadásokat befolyásoló hatásai szempontjából tárgyalja a kávé és cukor áremelkedését. A szereplők okfejtéseinek háttérben azonban felsejlenek a két gyarmatáru importjának és konzumálásának tágabb gazdasági összefüggései is. A disputa férfi szereplője azért javasolja több ízben is partnerének a külföldi áruk hazai termékekkel – mint a pálinka, a gyümölcsök, a bor és a méz – való helyettesítését, mivel ezáltal csökkenthetők a kiadások, a háztartás pedig pénzt halmozhat fel: „Kávétól el-szokván, meg-marad sok pénzed!”⁴⁹ Az „erszény örének” tanácsai ugyan közvetlenül a háztartás gazdasági irányítására vonatkoznak, ám azokkal párhuzamos, kameralista gazdaságelméleti háttérű gondolatmenetekkel rendre találkozni a korabeli lapokban is. Ezek aggasztónak ítélik a pénz kiáramlását az országból, ezért a kávé és cukor helyettesítésére a helyi mezőgazdaság által megtermelhető pótszereket ajánlanak.⁵⁰

A *Magyar Hírmondó* 1780 júniusában kitörő örömmel adott hírt arról, hogy a „békével élő nemzetek, otthonn az alattombann pusztító ellenségeket rendre meg-támadják”. „Ellenség” alatt – mint a cikk folytatásából kiderül – ebben az esetben egyes importcikkék értendőek, az írás felütésének lelkesült hangvételét pedig az indokolta, hogy a tudósítás szerint egy német tartományból sikerült száműzni „az egészséget és pénzt fogyasztó” kávé, egy azt helyettesítő, ám annál sokkalta olcsóbb és helyben termelhető alapanyagból, sárgarépából készített ital segítségével. A közlemény arról is beszámolt, hogy a németek ugyanilyen sikereket értek el az amerikai dohányval kapcsolatban, „melly-is mivel az ország pénzét mind úntalan lopja, végképp ki-tsapatván, az otthonn termett hazafi dohánynak helyet engedni kéntelenítettett”. Bár ez utóbbi probléma nálunk nem állt fenn, hiszen Magyarországon a dohány ekkorra nemcsak „hazafivá”, hanem jelentős

49 A dialógus zárlatában Erszényházi a cukor helyettesítésére alkalmas mézet illetően kifejezetten az önellátására való berendezkedésre buzdítja társát: „Mézes borsos borhoz, szoktani gyomrodát; / Nádmez helyett mézre fordítsd a' gondodat, / Szaporitván kertben a' méhi kasodat”.

50 Az egzotikus fogyasztási cikkek importja elleni XVIII. századi kameralista érvelést – elsősorban Carl von Linné példáján – szemléletesen mutatja be Ina Baghdiantz McCabe korábban hivatkozott könyve. Vö. BAGHDIANZ MCCABE, *A History of Global Consumption...*, 200–207.

exportcikké is vált,⁵¹ a kávé és cukor tekintetében a szerző követésre méltónak állította a német példát, mégpedig nem egészségvédelmi, hanem kifejezetten gazdaságvédelmi megfontolásból: „A Magyar-nak-is hasznosabb volna a tengeriből (kukoritzából) főtt Kávé, vagy a Debretzeni bor-leves (ha nem fűszerszámozna), hogy sem a külföldi nádmézezt Kávé, melly a Körmötzi és Nagy-Bányai aranyokat az ő saját hazájokból szemtelenül ki-ortzázza.”⁵² A következő év márciusában a lap ez ügyben már örvendetes hazai eredményekről is be tudott számolni olvasóinak; Kis-Hont vármegyében egy tudós hazafi ugyanis kukoricaszárából főzött „jó-féle nád-mézet”. A cikk szerzője szerint, ha az eljárás gazdaságosan alkalmazható lesz nagyobb mennyiségű cukor előállítására is, nagyon hasznossá válhat, hiszen „[u]gy a külföldi nádméz nélkül el lehetnénk, valamint szinte a Kávé nélkül is”. A kávé jövőbeli elhagyását illető bizakodás egy korábbi híren alapult, amely szerint pörkölt kukoricaszemekből, „kivált ha fel-metelt és megszárogatott Túrótzi répát elegyítenek közibe, Kávé gyanánt lehető, s a Kávénál egészségesebb italt lehet készíteni”. A dietetikai szempontoknál azonban ebben az esetben is fontosabbak az anyagi megfontolások; „ugy-is azon külföldi szerek napról napra mind drágábbak lesznek” – zárja a gondolatmenetet a szerző.⁵³

Hasonló argumentációk a Nagy János dialógusát közvetlenül megelőző időszakban is többször felbukkantak a hazai lapokban. A *Magyar Kurir* 1790 februárjában arról adott hírt, hogy a „Nádméznek – vagy ugy nevezett Czukornak a’ Külső-országokról való bé-hozattatása, egy Jan. 21-dikén költ Felsőleges rendelés által egészen meg-tiltatott”. A hírt kommentáló szerző igen örvendetesnek tartotta az uralkodói rendeletet, hiszen erre a termékre „nem sok szüksége volt eddig-is a’ mi Hazánk-nak”. A cukor fogyasztását jellemző módon a kávézás szokásával asszociáló írás a hölgyeknek reggeli italként a tejet, vagy ha a kávéról nem tudnak lemondani, annak mézzel való édesítését ajánlotta, a férfiaknak pedig szilvapálinkából és füstölt szalonnából álló első étkezést javasolt.⁵⁴ Azt, hogy a cukorral szembeni ellenérzéseket elsősorban nem annak idegen eredete, vagy egészségkárosító hatása, hanem importcikk volta okozta, jól mutatja a hazai előállításával kapcsolatban olykor felcsillanó remények kiváltotta lelkesedés. A *Mindenes Gyűjtemény* egy 1790 áprilisában megjelent cikke a Tisza élővilágának ismertetése során megjegyezte, hogy a jászszági szakaszon annak „partján a’

51 Ennek kapcsán lásd például a lap ugyanezen évfolyamában megjelent *A Magyar hírlelő levelek iránt való tudósítás* című írás a 27. lányszabványban idézett részét. – A dohány nacionalizálásáról és annak gazdasági hátteréről lásd Alexander Maxwell *Everyday Nationalism in Hungary* című könyvének *Hungary’s National Tobacco* című fejezetét: Alexander MAXWELL, *Everyday Nationalism in Hungary: 1789–1867* (Berlin–Boston: De Gruyter, 2019), 66–93.

52 *Magyar Hírmondó*, 1780. júni. 10., 384.

53 *Vö. Magyar Hírmondó*, 1781. márc. 28., 198–199.

54 *Vö. Magyar Kurir*, 1790. febr. 3., 132.

több nádok között tzuikor nád is terem; a' honnan némellyek úgy gondolkoznak, hogy a' Tiszának ez a' térsége a tzuikor plántáknak meg-termésekre alkalmas lenne".⁵⁵ Mivel azonban egyelőre sem a hazai cukornád, sem a kávé és nádméz helyettesítésére javasolt szurrogátumok nem váltották be a hozzájuk fűzött reményeket, a magyar lapok az 1790-es évek elején is többször figyelmeztették olvasóikat ezzel kapcsolatos felelőségükre: a gyarmatárak fogyasztása roppant mód költséges, s élvezetük az egyes polgárok zsebéből külföldre vándorló jelentős mennyiségű pénz miatt nemcsak azok vásárlóit, hanem rajtuk keresztül országukat is elszegényítheti. A *Hadi és Más Nevezetes Történetek* egy 1791-es írása úgy igyekezett büntudatot ébreszteni az érintettekben, hogy arra biztatta őket, a reggeli kávézás közben idézzék eszükbe, hogy „tsak magából Német Országból 25 millió tallér megy ki esztendőnként ezért a' fölöstökömért”.⁵⁶

Ha a kameralista hátterű argumentációnál sokkal kevésbé hangsúlyos módon is, de a gyarmatárakkal való kereskedelem Erszényháziéval ellentétes gazdasági megközelítése is felbukkan a dialógusban. A vita egy pontján Gyomordi kisasszony, partnere a kávéról való teljes lemondást sürgető érveivel szemben a következő ellenvetéssel él:

[H]át a' kávé-házak
Gondolod é ezért hogy el-pusztúlyanak?
Nagy kárára lenne ez a' Publikumnak,
'S a' nagy Arendások rá mit mondanának?

A kávé fogyasztásának és forgalmazásának megszűntével a XVIII. század végén jelentős bevételt biztosító üzletek⁵⁷ haszonbérlióit, illetve a valószínűleg nemcsak a kávéházak látogatóit, hanem a társadalom egészét érő veszteségekre történő utalás mögött szintén komoly gazdasági megfontolások álltak. Gyomordi kisasszony észrevételével arra igyekszik felhívni társa figyelmét, hogy az általa nemcsak igen költségesnek, hanem feleslegesnek is állított szokás elhagyása súlyos gazdasági következményekkel járna. Hiszen a látszólag csupán egyesek élvezetét és a társadalmi státusz jelzését szolgáló módi valójában sokak megélhetésének biztosítója. A vele való szakítás így nemcsak a fogyasztókat bosszantaná, hanem a rá épülő kereskedelem és az azzal összekapcsolódó különböző üzletek megszűnését, s az ezekből élők anyagi romlását idézné elő.

55 Vö. „Magyar Országának második nagy folyó-vize a' Tisza”, *Mindenek Gyűjtemény*, 1790. ápr. 17., 75.

56 *Hadi és Más Nevezetes Történetek*, 1791. jan. 14., 54.

57 Vö. KISBÁN, „A kávé bevezetése Magyarországon”, 157; illetve DOBROSSY, „A kávézás elterjedése és a kávéházak története Miskolcon”, 260–261.

Ehhez hasonló gondolatmenetek szórványosan a hazai sajtóban is felbukkantak a század végén. Ezek közé tartozik a *Mindenes Gyűjtemény* 1789-es évfolyamának *A' Kafféval való kereskedésről* szóló, a tárgy iránti őszinte lelkesedésnek hangot adó cikke is. A szerző szerint annak, aki „jól meg-gondolja”, hogy a kereskedelemnek ez az ága, amelybe csupán az előző évszázad közepe táján vágtak bele az európaiak, „melly nagy hasznára légyen [...] az emberi társaságnak”, feltétlenül „el kell azon tsudálkozni”. Ha a 130 milliós lélekszámúra taksált Európának csak minden negyedik lakosa él az itallal, s ezek naponta csupán egy lat kávé-t használnak is el, az évente 3,7 millió mázsányi fogyasztást jelent. A becsült adat alapján további kalkulációkat végző szerző, a nagy volumenű kereskedelem lebonyolításához szükséges hajók, az azok megépítéséhez és karbantartásához szükséges anyagok és munka, a rajtuk alkalmazott matrózok, az áru szállításhoz elengedhetetlen ládák, zsákok stb. akkurátus számba vétele után ámultan kiált fel: „Melly sok szegény ember él minden nap ebből az árticulusból!” Pedig még távolról sem ért számításai végére, csak most tér rá a fogyasztáshoz szükséges eszközök előszámolására:

A' kaffé-italhoz melly sok holmi kívántatik! Kaffé-tartó, főző, pergelő, őrlő, kalán, fintsa, tzúkor, téj-forraló, tejes-kanna: mennél több kaffét isznak, ezekből a' holmikból is annál több kél-el, 's annál több emberek kereshetnek kenyeret.

A mindebből levonható tanulság pedig az, hogy a fogyasztási divat kísérőjelenéseiből, a pazarlásból és az egyesek anyagi romlását előidéző túlköltekezésből származó károk eltörpülnek a kávéval való nagy- és kiskereskedelemből, illetve a fogyasztáshoz szükséges kellékek előállításából és vásárlókhöz való eljuttatásából származó óriási anyagi haszonhoz képest. A cikket záró mondatok mindezekből következően egyszerre tartalmazzák a luxusfogyasztás apologetikáját és a szabadkereskedelmi rendszer igazolását:

Jobb hát arra vigyázni, hogy a' kaffé után sok szegények élhessenek, mint arra, hogy valaki pénzét a' kafféra ne vesztegesse. Maga a' természet úgy igazgatja a' dolgot, hogy a' ki pazérol, az nem tselekszik egészen rosszszúl. A' mit valaki elveszteget: más munkás ember azzal él, mellyel nem élhetett volna, ha amaz azt el nem vesztegette volna. A' szabadság a' Világ' élete: a' kényszerítés halála.⁵⁸

58 Vö. *Mindenes Gyűjtemény*, 1789. szept. 23., 427–429. – A kávézás szokásának az európai tárgyi kultúrára gyakorolt hatásáról részletesebben lásd például James Walvin *Slavery in Small Things* című könyvének *A Sugar Bowl: Sugar and Slavery* fejezetét. James WALVIN, *Slavery in Small Things: Slavery and Modern Cultural Habits* (Gloucester: Wiley–Blackwell, 2017), 11–36.

Bár Gyomordi kisasszony felvetésének háttérben igen komoly (és az egykorú hazai újságolvasók számára nem ismeretlen) gazdasági megfontolások állnak, álláspontja mégsem érvényesülhet. Erszényházi ugyanis egy saját tapasztalatára alapozott érveléssel vet gátat a gazdaságelméleti vitának: Bécsben már tanúja volt egy kávéház bezárásának. A szöveg terjedelméhez képest feltűnően hosszan előadott szatirikus jelenetben a kávéház egyik vendége a nézők kacajaitól kísérvé, a kávétól és egyéb „[é]des tsemegéktől” búcsúzik siránkozva:

Siratta a' nádméz-termő Szigeteket!
 Jajgatta el-rontott drága műhelyeket!
 Átkozta bujában a' Szeretsenyeket,
 Bújtatván beléjek ezer ördögöket.

A szomorú „sógor” végül azért könyörög a kávéház tulajdonosához, hogy ha nem is tud neki a továbbiakban kedves italával szolgálni, legalább az illő végtisztességet megadva búcsúztassák el azt. A kávé halotti torán az importált italok és ételek helyét belföldi termékek (sonka, hurka, vajas szarvacskák, fehér és vörös borok) veszik át, a *Mindenes Gyűjtemény* imént idézett cikkében felsorolt kiegészítők pedig szintén egyszerűbb edényeknek és evőeszközöknek adják át a helyüket:

Ibrik, 's tsészék helyett, tserép tányérokat,
 Kis kanálka helyett, késeket, villákat,
 A' rozsólis-pohár helyett, poharakat
 Rakatott asztalra, 's boros palatzkokat.

A látomásszerű jelentben, akár egy megvalósult kameralista vágyálomban, a külföldieskedő luxus honias jólétté alakul:

Itt láttam jó Néne! hogy kávé paloták
 Módit változtatván, lettek latzi-konyhák.

Az Erszényházi által felhozott példa teljesen alaptalannak tünteti fel vitapartnere félelmeit a kávé és cukor fogyasztásával való felhagyás gazdasági következményei miatt. Sugalmazása szerint a gyarmati áruk eltűnése semmiféle kárt nem okoz, sőt igen hasznosnak bizonyulhat, hiszen felszabadítja a piacot a honi termékek számára.

Vásárlás, fogyasztás, erkölcs

A vita során Erszényházi nem elégszik meg a kávé- és cukorfogyasztás gazdasági hátrányainak és az arról való lemondás előnyeinek hangsúlyozásával, hanem igyekszik morális argumentumokkal is megerősíteni álláspontját. Ezt a célt szolgálja a „sok időktől” divatos kávézás mint régi-új, generációkon átívelően rögzült, eredetében mégis idegen gyakorlatként való bemutatása. Erszényházi a háztartásra alkalmazott kameralista háttérű érvelést egy lényegét tekintve párhuzamos gondolatmenettel támogatja meg. A külföldi termékek behozatalát a pénz kiáramlása és az ország elszegényedése miatt kárhozható ökonomiai megfontolások morális párhuzamaként az idegen szokások „importját” és ennek következményét, az eredeti erkölcsök elvesztegetését ostorozza. A szokás idegen eredetére legegységesebb módon a dialógus végén utal Erszényházi, „török abaraknak” nevezve a kávé. Noha a nemrégiben lezárult török háború (1787–1791) miatt a módi efféle megbélyegzése 1792-ben talán még bírhatott némi retorikai erővel, az általa sugalmazott állítás – vagyis, hogy annak gyakorlásában az ellenséget utánozná a hazai fogyasztó – távolról sem felelt meg a valóságnak. Az ital ugyan valóban a törököknek köszönhetően lett ismert Magyarországon, fogyasztása azonban csak a hódoltság kora után, a XVII. század végén és a XVIII. század elején kezdett terjedni elsősorban bécsi közvetítéssel átvett nyugat-európai minták alapján.⁵⁹ Noha Nagy János költeményének szereplői, akik pontosan ismerik a Magyarországra importált kávé és annak kifejezetten európai fogyasztásában⁶⁰ nélkülözhetlenné vált cukor forrását (a dialógusban megnevezett francia Saint-Domingue gyarmatot és az angol Jamaicát), a szokás eredetét nem kötik a nyugati országokhoz, a beszélgetés egykorú olvasói számára ez az összefüggés egészen nyilvánvaló lehetett. Már csak azért is, mivel a dialógust közlő *Magyar Hírmondó* egy 1792 elején megjelent cikke éppen erre alapozta Erszényháziéra erősen emlékeztető, a publikumot az áremelkedés miatt a kávézással való felhagyásra buzdító gondolatmenetét: „Kávé ital bizonyonnyal nem az Eleinkről szállott reánk *Magyarokra* örökségben; hanem a’ *Frantziák* és *Németek* szoktattak reá bennünket”. Az írás arról tájékoztatta az újság olvasóit, hogy a saint-domingue-i események előidézte drágulás miatt e két nemzetből már „sokan [...] le-mondottak a’ kávé-italról”, s ez a szerző véleménye és kívánósága szerint „most már ismét el-szoktathatna bennünket arról”.⁶¹ A tudósítás írója ugyan közvetlenül nem a régi szokások regenerációjára, hanem a német és francia példa újbóli követésére buzdítja a hazai közönséget, ám ennek az

59 Vö. KISBÁN, „A kávé bevezetése Magyarországon”, 154–155.

60 Erről lásd például WALVIN, *How Sugar Corrupted the World...*, 71–72.

61 Vö. *Magyar Hírmondó*, 1792. febr. 24., 278.

újabb „divatnak” való behódolás értelemszerűen nem jelenthet mást, mint az „eredeti” állapot visszaállítását. Erszényházi lényegében ugyanezzel a módszerrel próbálja meggyőzni partnerét, amikor annak konformizmusára apellál, s a császárvárosi módi megváltozására hivatkozva javasolja neki, hogy mondjon le az amúgy is igen költségessé vált kávéivásról. Nagy János költeménye abban a tekintetben sem hagyja bizonytalanságban olvasóit, hogy az új nyugati divat követése valójában visszatérést jelent az eredeti erkölcsökhöz és szokásokhoz. Az ugyanis a férfi szereplő reményei szerint nem csupán a háztartást szabadítja meg a felesleges kiadásoktól, hanem a házi élet régi rendjét is helyreállítja, újból életbe léptetve – legalábbis a női viselkedésmintákat illetően – annak hagyományos szabályait:

Kis-Asszonyok, 's Dámák otthon maradjanak
Reggelenként házról házra ne járjanak.
Menjenek Templomba, fonnyanak, varjanak,
Magokéból otthon egyenek, igyanak.

A kávé és cukor fogyasztásával kapcsolatos morális megfontolások nem csupán a hagyományos életvezetéstől, régi szokásoktól való eltávolodás és az idegen módi követésének ostromozása kapcsán merülnek fel a dialógusban. Erszényházi már a vita kezdetén igyekszik valláserkölcsei érvekkel is megtámogatni a maga alapvetően ökonómiai célú argumentációját. A drágaság és a lehetséges áruhiány hírére reagáló Gyomordi kisasszony élethosszig elégséges készletek beszerzésére tett, korábban citált kétségbeesett javaslatát az „erszény öre” a következőképpen utasítja el:

Hohó Néne! hátrább, 's lassabban ezekkel,
Nem jó számot kezdesz vetni te Egekkel!
Meg kell elégedned szent rendelésekkel,
A' torkosság eránt tett bölts végzésekkel.

Erszényházi értelemezése szerint a rabszolgafelkelés hatására kialakult ellátási krízis nem egyszerűen gazdasági jelenség, hanem a két gyarmatáru fogyasztóit jellemző vétek, a hét főbűn sorába tartozó torkosság büntetése is. Gyomordi kisasszony felvetésének elfogadása így azért nem lehetséges, mivel az csak tovább tetézná a korábban elkövetett bűnöket; az áruk felhalmozása egyet jelentene az isteni akarattal való szembeszegüléssel. A vita ezen a ponton akár le is zárulhatna, ám Erszényházi Pál nem minden egyéb megfontolást felülíró ultima ratioként használja az isteni szándéokra hivatkozó érvet. Gondolatmenetének folytatása szerint ez utóbbi megnyilvánulásaként az áruhiány és az áremelkedés

nem pusztán a bűn jogos megtorlásának, hanem a gazdasági folyamatokba való jószándékú beavatkozásnak is tekintendő:

Inkább hálát adhatsz a' Nagy Isteneknek,
 Hogy olly ürülése nem lesz Erszényeknek!
 Jó hogy fel-ment árra, mert sok szegényeknek
 Nagy hasznára lesz ez, 's számos özvegyeknek!

Vagyis a gondviselés nem csupán a vétket sújtja és az erkölcsi javulást segíti elő, amikor megnehezíti a fogyasztó bűnös vágyainak kielégítését, hanem annak hosszú távú gazdasági érdekeit is szolgálja: megóvja őt javainak elfecsérlésétől és az anyagi romlástól. Erszényházi első replikáját némiképp gyanússá teszi, hogy úgy tűnik, abból nem annyira a lélek üdvösségének féltése szól, mint inkább a test hosszú távú jóléte miatti aggodalom. A benne előadott érvelés, vallás-erkölcsi vonatkozásai dacára, azt a benyomást kelti, mintha általa nem a véges, anyagi dolgokhoz való ragaszkodás hiábavalóságáról, a fényűzés és az élvezetek hajszolásának veszélyességéről akarná meggyőzni társát, pusztán később előadott gazdasági argumentációját kívánná erősebb alapokra helyezni.⁶²

Erszényházi szerint az áremelkedés a piaci folyamatokba való isteni beavatkozás eredményének tekintendő. Nem egyszerűen a torkosság „hagyományos” bűnét sújtja, hanem egyúttal egy olyan, korábban ismeretlen vétket is, amely kifejezetten a kávé és cukor XVIII. század végi fogyasztóira jellemző:

Senki közzületek eszébe nem vette,
 Mennyi ezer Ember vérét ki-öntötte,
 Mikor e' nád-termő teleket szerezte,
 Mind a' *Frantz*, mind pedig *Anglusnak* Nemzete.

62 Ezt támasztja alá az is, hogy a dialógus lezárásában Erszényházi a luxusjavak alacsony eredetére utaló, rendszerint a világi gazdagság megvetésére buzdító vallás-erkölcsi szövegekben felbukkanó érvet kifejezetten az anyagi és testi jólét megőrzése melletti argumentációra használja: „Szokj' hozzá! 's úgy nézzél a' pergeltt kávéra, / Mint a' gyepen el-szórtt rút ketske bogyóra, / Meszes kőnek tartsad, ha talán tzukorra / Ásítózna a' szád, 's vess lakatot arra. / Kávétól el-szokván, meg-marad sok pénzéd! / 'S a' Borbély se vágja annyiszor ered'; / Mert e' Török abrak el-fogyván, a' véred / Nem hevül annyira, 's jobb lesz egészségéd.” A magyar mű- és közköltészetben is gyakran felbukkanó érvelés eredeti funkciójában való használatának egyik legismertebb példája Nyéki Vörös Mátyás *A múlandó világtól való bulcsúzat, az örökkévalóságért című* verse. Az üdvösség elnyeréséért a hívságok elutasítására intő szöveg szerint a „szinarany csak sárga föld”, a bíbor csupán „csigavér sokat nem ér”, a selyem pedig „pondrók ganéja”. Nyéki Vörös versének a XVIII. században is számos átköltése keletkezett. Az abból idézett gondolatmenet egy variációja olvasható például Ungvárnémeti Tóth László *Sennovicz Mátyás Úrhoz* címzett episztolájában is.

Most bünteti az Ég nagy prédálástokat!
 Sok vér után hízó rút nyalánkságotokat!
 Más szűkebb kaptára húzván gyomrotokat,
 Kávés ibrikekből álló konyhátokat.

A karibi térség gyarmatainak birtoklásáért folyó szakadatlan hatalmi versengésről, amelyre a fenti sorok utalnak, a XVIII. század végén a magyar lapok is többször beszámoltak. Híradásaik nyomán olvasóiknak nemcsak arról lehetett tudomásuk, hogy a „*Nap-nyúgati Indiának*” nevezett szigeteken már „régóta fogva nagyon kaptanak az Európaiak”, hanem az értük folytatott háborúk gazdasági hátteréről is; vagyis arról, hogy „itt (úgy szólván) a tengerből tsak kevésé ki-tetsző kő-száloknak-is nagy hasznát vehetni”.⁶³ Mint ahogy az sem volt titok előttük, hogy e területek értékét mindenekelőtt a cukornád és kávécsereje termesztésére kiválóan alkalmas klímájuk biztosította, kiemelkedő gazdasági jelentőségüket pedig az ezekből előállított fogyasztási cikkek európai exportjának jövedelmező volta. Mindezek ellenére Nagy János dialógusának olvasóit valószínűleg meglephette Erszényházi argumentációja. A termékek előállításának módjával kapcsolatos erkölcsi aggályokról – mint arra a későbbiekben részletesebben kitérek – ekkoriban már viszonylag sűrűn lehetett olvasni a hazai lapokban. A cukor és kávé „véres” eredetének firtatása azonban sohasem öltött a fent idézethez hasonló formát, amely azok hazai fogyasztóinak közvetlen felelősségét is felvetné. Erszényházi egy olyan elemmel egészítette ki a bűnök hagyományos katalógusát, amelynek – a vétkek megszokott formáival ellentétben – a pusztá felismeréséhez is komoly tájékozottságra, a korabeli világ gazdasággal kapcsolatos ismeretekre volt szükség. Arra hívja fel a figyelmet, hogy a gyarmati termékek európai és hazai vásárlói a világpiaçi folyamatok logikájából adódóan cinkosaivá válnak a távoli cukorszigetek birtoklásáért véres háborúkat vívó hatalmaknak, és a konzumálás által valójában ők tartják működésben a rendszert, amely kielégíti az élvezeti cikkek iránti igényüket.

Erszényházi erkölcsi kifogásait Gyomordi kisasszony igen röviden utasítja vissza. A torkosság vádját egyszerűen azzal hárítja el, hogy meggyanúsítja vitapartnerét, hogy érveinek hátterében a látszat ellenére nem erkölcsi meggyőződés, pusztán anyagi érdek áll:

Erszényházi Pálból az egy fősvényység szól,
 Ki nékem e' pontban éppen nem parantsol

63 „Ánglus és Belga háború”, *Magyar Hírmondó*, 1781. ápr. 4., 210. – A karibi szigetekért folyó harcokról szóló beszámolókat lásd még *Magyar Hírmondó*, 1781. máj. 16., 299–300; aug. 29., 532–533.

A viszontvád kettős. A kisasszony nem csupán az anyagi javak megszerzésének és birtoklásának szertelen vágyát, az ugyancsak a hét főbűn közé tartozó kapzsiságot/fösvénységet rója fel társának, hanem – állításával egyúttal képmutatónak, vagy még inkább álszentnek nevezve őt – annak gyakori kísérőjét, a hazugságot is. A termékek bűnös eredetét illető kérdésről pedig egyszerűen úgy nyilatkozik, hogy az számára teljességgel érdektelen:

A' Szeretsenyekről bár mit irjon a' toll,
Bé-vett szokásomból engemet ki nem tol.

Bár a dialógusban a fogyasztót képviselő gyomor kétségkívül igen érzéketlennek mutatkozik az erkölcsi megfontolások iránt, legyenek azok vallási eredetűek, vagy a felvilágosodás emberbaráti eszméiben gyökerezők, abban kétségkívül igaza van, hogy az ezeket érvként használó Erszényházi hipokrita. A dialógusból ugyanis világosan kiderül, hogy a férfi morális felháborodása csupán látszólagos. Dühös kirohanását nem annyira az általa megnevezett bűn, a fogyasztás mennyiségében (mértéktelenség) és minőségében (válogatás, csemegék fogyasztása) is megnyilvánuló torkosság váltja ki, s nem is partnerének a szenvedélye tárgyát jelentő termékek kétes eredete iránti erkölcsi közömbössége, jóval inkább azok aktuálisan megemelkedett költségei. Az „erszény öre” maga is megerősíti a vitahelyzetből nyilvánvaló tényt, hogy amíg az nem jelentett komoly anyagi kiadást, elnézte társa vétkét, sőt támogatta őt a most már keményen osztorozott bűnbán:

Még annyiba nem telt e' merő nyalánkság,
Bátor soha sem vólt háznál szaporaság,
Költhetett rá mit azt, félre tett gazdaság.
De illy árron venni, lenne balgatagság.

Azt, hogy Erszényházi e tekintetben valóban álszent módon viselkedik, és csupán gazdasági céljainak elérését szolgáló retorikai eszközként használja a vallási és morális megfontolásokat, megerősíteni látszik a rabszolgasággal kapcsolatos attitűdje is, amely szorosan összefügg a dialógus tárgyával.

A rabszolgaság kérdése

A kávé és cukor eredetét illető erkölcsi kifogások tekintetében a szereplők feltűnően elbeszélnek egymás mellett. Míg Erszényházi csupán a gyarmati háborúk európai áldozataira kívánja figyelmezteti beszélgetőtársát, az utóbbi mintha egy

el nem hangzó vádra felelne, amely a rabszolgaság ügyének ignorálására vonatkozik. Mivel a vita tárgyát képező ellátási krízis közvetlen kiváltó oka a francia kolónián történt rabszolga felkelés, a téma természetesen többször felbukkan a szövegben. A feltűnő azonban éppen az, hogy – Gyomordi kisasszony sommás megjegyzéséhez hasonlóan – maga a rabszolgaság intézménye a disputa során egyszer sem válik erkölcsi reflexiók tárgyává. Az elhangzó vélemények az együttérzés legcsekélyebb jele nélkül kárhóztatják a rebelláló „szerecseneket” a gyarmaton folyó harcok okozta gazdasági károk miatt, ám egyáltalán nem firtatják a felkelés kiváltó okait. A bécsi tapasztalatairól beszámoló Erszényházi elbeszélése szerint az osztrák „sógor” átkozza a lázadókat, akik a kedvenc italáról való lemondásra kényszerítik, de nem mutatkozik együttérzőbbnek a magyar kereskedő (aki az áremelkedés okaként „Domokos sziget fabrikáinak” lerombolását nevezi meg), sem annak vevője. Erszényházi is csupán az őt és vitapartnerét érintő gazdasági hatásai tekintetében értékeli a karibi térségben zajló eseményeket:

Mert olly drága lészen kiváltkép' a' nádméz
 A' mellynek műhelyét el-rontá a' vad kéz,
 Hogy három forintot tsinaló kongó réz
 Egy fontot sem vesz-meg, szemembe tsak úgy nézz.

Sőt ha *Jamaikát*, Anglusok' Szigetjét,
 A' nádmézet öntö, 's munkáló műhelyét
 Víjja a' Szeretseny, a' mint hozzák hírét,
 Végy, 's vész nem sokára attól végső Válét.

A *Magyar Hírmondó* olvasói számára mindenesetre szembeötlő lehetett Erszényházi közömbössége a rabszolgaság intézményével szemben, mégpedig éppen az általa felhozott morális érvek egyike, a (magyar) fogyasztók a gyarmati háborúkkal kapcsolatos felelősségét firtató megjegyzés miatt. Bár a karibi szigetek birtoklásáért folytatott harcokról a megelőző években számos tudósítás jelent meg a lapokban, és a termékek „véres” eredetére történő utalás – legalábbis a róluk szóló nyugat-európai diskurzusban⁶⁴ – közhelyszámba ment a XVIII. század utolsó évtizedeiben, az egykorú publikum mégis felismerhette az argumentáció közvetlen forrását. Nagy János költeményének keletkezését bő egy hónappal megelőzve a *Magyar Hírmondó* egy rövid írást közölt, amely a kávéról és cukorról való lemondásra buzdította olvasóit, mégpedig kifejezetten

64 Erről lásd például Ina Baghdiantz McCabe idézett könyvének *Blood in the Sugar* című fejezetét. BAGHDIA NTZ MCCABE, *A History of Global Consumption...*, 261–264.

a termékeket előállító gazdasági szisztémával kapcsolatos erkölcsi aggályokra apellálva. A cikk egy, a rabszolgaság intézménye ellen szót emelő, közelebbről meg nem nevezett francia moralista gondolatának felidézésével indul:

[H]a elgondolja az ember azon a' hadakat, mellyeket az a' tzél eszközöl *Afrikában*, hogy *mancipiumokra* (fogoly-jobbágyokra) tehessenek szert az *Anglusok*, és a' *Frantziák*: azt a' sok embert, melly el-vész ezekben a' hadakban; azokat a' lántzra tett nyomorúltakat, kik rész szerént a' tengeren, rész szerént a' velek való kegyetlen bánás miatt el-halnak: egy darab tzukorra se tekinthetünk úgy, hogy ember-vérrel meg-fetskendezve ne képzellyük azt magunknak.

A szöveg egy Benjamin Franklinnek tulajdonított megjegyzéssel egészítette ki az előbbi gondolatmenetet. Eszerint az amerikai tudós és államférfi úgy vélte, a fenti számadás csak akkor lenne teljes, ha a francia bölc

még azokat a' hadakat is elő-hozta volna, mellyeket azért folytatunk mi (*Anglusok* és *Frantziák*), hogy a' tzukor-termő Szigetek' birtokából egymást kiforgassuk; ha illette volna egy két szóval azoknak a' számos Seregeknek semmivé léteket, mellyet az említett hadak okoztak: úgy valóban nem tsak vérrel fetskendezettnek; hanem egészen vérbe mártottnak képzelte volna a' maga tzukorát [...].

A cikk még egy további észrevétellel fejelte meg az utóbbi kiegészítést:

*De a' mi igaz a' tzukorról: vallyon nem igaz é az, ugyan azon okokból a' kávéról is? Nem lehet é a' tsészébe ki-töltött kávé úgy képzeln: mint emberi vérrel fel-elegyített italt?*⁶⁵

Erszényházi érvelése a *Magyar Hírmondó* olvasói számára mindenesetre felidézhetette a lapban nem sokkal korábban megjelent írást. Az is feltűnhetett, hogy a gondolatmenetből nem használta fel saját álláspontjának alátámasztására az annak alapvető célját kifejező argumentumot, csupán az azt megerősítő kiegészítést.

Erszényházi ennek fényében a kérdésben vélhetően egyáltalán nem tájékozatlan, de következetesen tartózkodik a rabszolgatartó rendszer morális értékelésétől. Azt a benyomást kelti, hogy a szövegben általa képviselt magyar vásárlót – legalábbis Nagy János véleménye szerint – hidegen hagyták az őt élvezeti cikkekkel ellátó gazdasági szisztémát érintő erkölcsi aggályok. Persze a cukor és kávé termelése térben igen távol zajlott ahhoz, hogy az azt működtető rendszer

65 „A' Kávé ital”, *Magyar Hírmondó*, 1792. febr. 24., 278–279.

embertelensége különösebben felkeltse a magyar olvasóközönség érdeklődését, mivel abban Magyarország amúgy sem érdekelt gyarmattartó hatalomként. A magyar lapok ugyanakkor ebben az időszakban relatíve gyakran foglalkoztak a rabszolgaság és rabszolgakereskedelem kérdésével, főként az ezek ügyében leginkább érintett országok, Anglia, Franciaország és a fiatal Egyesült Államok politikai életéről szóló híradásaikban. Az előző évtized folyamán főleg az Egyesült Királyságban a rabszolgakereskedelem és rabszolgatartás megszüntetéséért küzdő abolícionizmus jól szervezett mozgalommá vált. Nemcsak óriási mennyiségű kiadványt publikált, hanem komoly társadalmi bázissal is rendelkezett, gyűléseket, előadásokat, valamint – a parlamenthez intézett petíciók támogatására – aláírásgyűjtéseket szervezett.⁶⁶ Az 1780–1790-es évek fordulója körül pedig a rabszolgakereskedelem betiltásának kérdésével Nagy-Britannia és néhány más állam (mint Franciaország, az Egyesült Államok, és a kereskedés teljes felszámolásáról – tíz év türelmi idővel – éppen 1792-ben döntő Dánia) törvényhozása is foglalkozott. A hazai lapokban erről számos híradást, olykor hosszabb beszámolókat is lehetett olvasni,⁶⁷ mégpedig elsősorban olyanokat, amelyekből kifejezetten az üggyel kapcsolatos abolícionista álláspontot ismerhette meg a magyar közönség. Ezek közé tartozott a *Hadi és Más Nevezetes Történetek*ben 1791 májusában megjelent írás is, amely a brit parlament alsóházában a „*Szeretsenekkel való kereskedés*” tárgyában lezajlott vitát foglalta össze.⁶⁸ A cikk szerzője már a szöveg felütésében igyekezett hangsúlyozni az abolícionizmus társadalmi támogatottságát, kiemelve, hogy a Cambridge-i Egyetem és az alsópapság is „könyörgő Levelet adtak bé a Parlamentumba” az ügyben. A két napig tartó „vetélkedésről” szóló beszámoló pedig kizárólag az abolícionista felszólalásokat ismertette. A lap olvasói megismerhették az „*ördögi és átkozott* [...] kereskedésnek el törléséért” síkra szálló legfontosabb brit politikusok – a miniszterelnök William Pitt, valamint William Wilberforce és Charles James Fox – neveit, akik „[s]zívreható elő adásokkal sürgették azt [...] a' vallás', a' józan okosság', 's az emberiség' nevében, a' *Nagy-Britanniai* nemzetnek ditsóságára, 's valóságos hasznára”. A szerző a tudósítás terjedelméhez viszonyítva hosszan (és a legmesszebbmenőkig egyetértve) citálta a miniszterelnök „kemény ki fejezésekkel” élő felszólalásait. Az abolíciót „*az emberiségnek, igazságnak, és szabadságnak*” ügyével azonosító

66 Az abolícionizmus XVIII. századi történetéhez lásd például DRESCHER, *Abolition...*, 115–241; David Brion DAVIS, *The Problem of Slavery in the Age of Revolution: 1770–1823* (New York–Oxford: Oxford University Press, 1999); magyarul Daniel P. MANNIX és Malcolm COWELEY, *Fekete elefántcsont*, ford. VÁRADI Szabolcs (Budapest: Kossuth Könyvkiadó, 1973), 214–237.

67 Lásd például *Hadi és Más Nevezetes Történetek*, 1791. máj. 13., 594–595; szept. 13., 341; nov. 25., 688; *Magyar Kurir*, 1792. márc. 23., 390–391; ápr. 20., 511–512; *Magyar Hírmondó* 1792. márc. 23., 430; ápr. 24., 588; máj. 22., 733–734; máj. 25., 746–750.

68 *Hadi és Más Nevezetes Történetek*, 1791. máj. 13., 594–595.

ifjabb Pitt szerint, míg egy ezt támogató döntéssel a testület a brit törvényhozás becsületét mentheti meg, az ellenkező esetben tulajdon gyalázatát fogja „*bé írni a' Krónikákba: hogy még a' következő századoknak is úndorodást okozhasson a' mi határozásunk*”; végül kijelentette, hogy akik a szavazáskor ellene voksolnak, „*azoknak vagy kő-szívek, vagy felette igen kevés eszek vagyon*”. Az ügy elbukását az alsóházi szavazáson a cikk az önös anyagi érdekek a humánium felett aratott győzelmeként kommentálta: „Szer felett való nyereségeknek hijjánosodását féltvén némellyek, bé-zárták szíveket minden hathatós indítások előtt, 's másokat is meg nyertek részekre; úgy hogy a' voksok többsége meg állította, hogy továbbra is helye legyen a' *Szeretsenekkel való kereskedésnek*”.⁶⁹

A rabszolgatartás és az emberkereskedelem borzalmairól az egykorú hazai lapokban napvilágot látott legrészletesebb és legérzékletesebb írást a *Magyar Hírmondó* közölte két hónappal Nagy János költeménye előtt.⁷⁰ A cikk egy korábbi, ám ekkorra már álhírnek bizonyult tudósítás cáfolatával indul, amely szerint a brit parlament törvénybe iktatta volna a rabszolgakereskedelem eltörlését. Az alsóház ugyan valóban megszavazta az abolíciót, ám a felsőház azt nem hagyta jóvá, így az Egyesült Királyságban továbbra is „függőben van a' fekete Emberekkel való kalmárkodás dolga”. Az írás ezt követően a publikum azon részének kedvéért, „a' kik talán nem olvasták még eddig, az arról írt nevezetes, és minden hitelre méltó könyveket”, néhány oldalon összefoglalja, hogy a „Szeretsenekkel való kereskedés, és bánás miből állyon”. Bár a szerző nem nevezi meg azokat a munkákat,⁷¹ amelyek ismeretét a fentiek szerint a hazai közönség egy részénél feltételezte, ám valóban a korabeli abolitionista kiadványokra jellemző szisztematikus módon, olykor statisztikai adatokra is utalva,⁷² ugyanakkor erős érzelmi és erkölcsi hatás kiváltására törekedve adta elő tárgyát. A cikk nem csupán a hosszú ideje folyó „üzlet” legnagyobb haszonélvezőit (spanyolok, portugálok, hollandok, franciák, angolok és dánok) sorolja fel, hanem pontos ismertetést adott annak módjáról is. Az európai emberkalmárok cserekereske-

69 A magyar újságok beszámolóiban szereplő brit parlamenti vitákról lásd DRESCHER, *Abolition...*, 219–223.

70 *Magyar Hírmondó*, 1792. máj. 25., 746–750.

71 Bár a magyar szerző nem tárta fel forrásait, a *Magyar Hírmondó* cikkében egyértelműen azonosítható Thomas Clarkson eredetileg latinul írt, ám 1786-ban angolul is napvilágot látott *An essay on the slavery and commerce of the human species, particularly the African* című értekezésének több jellegzetes szöveghelye. Ezek közé tartoznak például a „fekete Fejedelmek” alattvalóik elfogására alkalmazott módszereit ismertető, vagy a családok szétszakításának embertelenségét és az ültetvényeken folyó élet sanyarúságát bemutató részek. Vö. Thomas CLARKSON, *An essay on the slavery and commerce of the human species, particularly the African* (London: J. Phillips, 1786), 119, 122, 132, 138–155.

72 Az ellenőrzött adatokra és analízisre épített érvelés jelentőségéről az abolitionizmus politikai stratégiájában lásd például WALVIN, *Slavery in Small Things...*, 204.

delmet folytatnak az afrikai uralkodókkal, „papirossal, vassal, pálinkával (égett borral), kartonnal, és egyéb portékákkal” fizetnek a rabszolgákért, akiket aztán hajóikon Nyugat-Indiába szállítanak, s „ott drága pénzen el-adják őket a’ kávé, nádméz, és bors-termesztőknek”. A szöveg legnagyobb része az atlanti rabszolgakereskedelem áldozatainak szenvedéseit taglalja. Az afrikai „fekete Fejedelmek” saját alattvalóikat kegyetlen módszerekkel fogják el, „keményen meg-kötöztetik, ’s viszik, mint barmokat, vagy még azoknál is alább való módon a’ keresztyén Kereskedőkhöz”. Ezt követően a rabszolgakereskedelem betiltásáért szót emelő egykorú írások legfontosabb elemének összefoglalására kerül sor. Az óceánon átkelés (angol szövegekben: „middle passage”)⁷³ borzalmainak röviden, de az abolicionista munkák e részének lényegét tartalmilag pontosan közvetítő bemutatására: „Ezek [t. i. az európai kereskedők], hogy annál több száz fekete Embereket rakhassanak hajójaikra: le-kötöztetik azokat sűrűen a hajóknak fenekére, ’s minden más üres részekre; úgy hogy ezen szerentsetlen Embereknek fele is hal a’ szenvedésbe addig, míg Amerikába érkeznének.” Az embertelen bánásmód miatt a rabszolgahajók fedélzetén gyakran kitörő lázadásokat kegyetlen megtorlás követi, tovább növelve az átkelés áldozatainak számát. A *Magyar Hírmondó* írása szerint a legsanyarúbb sors az út túlélőire vár, akiket a partraszállást követően „kötözve, és anyaszültt mezítelen a’ vásárra hajtanak”, ahol a helyi ültetvényesek megvásárolják, megbilgozzák, majd birtokaikon munkába állítják őket. A szöveg külön kitér a családok szétszakításának az abolicionista röpiratok morális és emocionális hatása szempontjából roppant fontos mozzanatra is, egyaránt hangsúlyozva a kereskedelemben áruként szereplő rabszolgák ember voltát és a velük kereskedő európaiak embertelenségét: „Az ismét új keserveket okoz a’ szegény Szeretseneknek ez alkalmatossággal, hogy a’ szülék külön szakasztatnak magzatjaiktól, ’s a testvérek a’ magok testvérjeiktől; és ha sokátska találnek egymás nyakába borúlva siránkozni: addig vágják korbáttal a’ hátokat, míg ki nem eresztik egymást, ölelő karjaik között.”

A cikk az ültetvényeken folyó élet leírásával folytatódik. Az olvasók megtudhatták, hogy a rabszolgák elsősorban annak a két terméknek az előállítására használják, amelyeknek drágulása Nagy János dialógusa szereplőinek olyan nagy bosszúságot okoz: „A’ Szeretsenek’ munkája abból áll, hogy vagy nádméz és kávé-termő földeket művelnek, vagy füvet kaszálnak a’ marha számára, vagy a’ malom kövek alá tartják azt a’ nádat, mellyből készül a’ tzukor (igaz magyarosan *nád-méz*).” A lap az Afrikából a karibi gyarmatokra hurcolt emberek életkörülményeinek sanyarúságával is szembeállította közönségét. A rabszolgák számára a napi munka reggel öttől este kilencig tart, és „alig engednek nékiek avagy tsak annyi időt is, hogy napjában kétszer valami keveset ehessenek”. Szünetüket

73 Erről lásd például MANNIX és COWELEY, *Fekete elefántcsont*, 135–166, 224–225.

tovább növeli, hogy a „pallér” állandóan a nyomukban jár és irgalmatlanul bánik velük, így aztán nem csoda, ha „[k]ilentz ’s tíz esztendeig, tsak el-nyomorognak így *Amerikában* a’ Szeretsenek; de rend szerént tovább nem vihetik”. Szökés esetén „vadászatot indítanak ellenek a’ Gazdák, mint szintén a’ vad állatok ellen”, s ha elfogják, kegyetlenül megbüntetik, nem ritkán meg is ölik őket, hiszen „nem is tartatnak Embernek”. Írása végén a szerző visszakanyarodik a londoni parlamentben a kérdéstről aktuálisan folyó vitákhoz, amelyek során az abolicionista felszólalók szájából elhangzó szívre ható beszédek „iszonyodás, bosszankodás és el-keseredés nélkül lehetetlen [...] olvasni”.⁷⁴

Bár a dialógus tárgyával közvetlenül összefüggő saint-domingue-i eseményekről a hazai sajtóhírek többsége a felkelők kegyetlenkedéseit és az ültetvényeken véghezvitt pusztításait, valamint ezek gazdasági következményeit hangsúlyozta, akadt olyan beszámoló is, amely a rebellió kirobbanásának okát firtatva, azt kifejezetten a gyarmati rabszolgatartás embertelen voltában jelölte meg. A *Magyar Hírmondó* 1792 áprilisának végén közölt egyik írása a „józan felvilágosodás’ gyümölcse”-nek nevezve üdvözölte, hogy a korábban a rabszolgakereskedelem abolícióját törvénybe iktató Dánia példáját Nagy-Britannia is követni látszik. A lap (tévesen) azt adta hírül olvasóinak, hogy Londonban a hónap elején „mind a’ két Parlamentom” megegyezett ebben, s a közeljövő tekintetében a francia törvényhozás hasonló döntését prognosztizálta, mégpedig azért, mivel „a’ Sz. Domokos szigete-béli pártütésnek is egy fő oka a’ volt, hogy a’ Gazdák, valóságos hóhérjaik voltak a’ magok pénzén vett Szeretsen jobbágyaiknak; kik ha feketék is, tsak ugyan emberek, ’s ugyan azért nagyon emberi érzések is”.⁷⁵

A termékek eredetét illető legsúlyosabb erkölcsi kérdéssel való szembenézés hiánya a cukorról és kávéról szóló XVIII. század végi diskurzus minden lényeges aspektusát érintő vers kortárs olvasói számára is feltűnhetett. Hiszen a két fogyasztási cikk, valamint az emberkereskedelem és rabszolgatartó rendszer közti összefüggés – ahogy az a fentiekből látható – egyáltalán nem volt titok számukra. E hiátust csak még szembeötlőbbé tehetette, hogy a rabszolgamunkára épülő gyarmati gazdasági szisztéma kritikája remekül illeszkedett volna Erszényházi argumentációjába, melyet egymást erősítő ökonómiai és morális érvekre épített. A hazai kávéfogyasztók a koloniális háborúkkal kapcsolatos felelősségét firtató megjegyzéssel Erszényházi igen közel került ennek megfogalmazásához. Mindezek miatt a dialógus olvasóiban joggal merülhetett fel a gyanú, hogy az e kérdésekben igen tájékozottnak mutatkozó férfi tudatosan ignorálja a témával összefüggő legnagyobb morális problémát: az Európában élvezett jólét és

74 *Magyar Hírmondó*, 1792. máj. 25., 746–750.

75 *Vö. Magyar Hírmondó*, 1792. ápr. 24., 588.

gazdasági prosperitás, valamint az ennek megteremtéséhez jelentős mértékben hozzájáruló rabszolgamunka igazságtalan és embertelen volta közti ellentmondást. Ha azonban a látszólag helyes ítéleteket megfogalmazó, partnerével szembeni erkölcsi fölényt mindvégig érzékeltető, s a vitában végül győzedelmeskedő szereplő viselkedése kételyeket ébreszt karakterének őszintesége és megbízhatósága tekintetében, okkal tehetjük fel a kérdést: Nagy János költeménye valójában milyen tanulssággal kívánt szolgálni a magyar publikumnak?

Műfaj és tanítás

Ha szállhat ló's számár a' Nagy Poétáknál,
Szóllanak fazakok a' Bölts *Ezópusnál*:
Mért nem az Erszény is? mért szót a' *Gyomornál*
Nem lehet keresni, mint egy *Kis-Asszony*nál?

A szöveg expozíciójában feltett retorikai kérdés a tanmesék esetében megszo-
kott értelmezési stratégia használatát sugalmazta az olvasóknak. Ennek értel-
mében a mű szereplői szabad erkölcsi lényekként lépnek fel, vetélkedésük bemu-
tatása pedig valamely általános erkölcsi igazság/tétel szemléltetésére szolgálna.⁷⁶
Nagy János költeményében azonban – a fabulák többségétől eltérően – a beszélő
„személyek” nem pusztán erkölcsi karaktertípusok képviselői, hanem egyazon
agens tulajdonságainak megszemélyesítői. Perlekedésük két olyan szenvedély,
a torkosság és a kapzsiság/fukarság küzdelmét jeleníti meg, amelyek egyúttal
a kerettörténet elbeszélőjének mint piaci szereplőnek két funkcióját (a vásárlóit
és fogyasztóit) is képviselik. A polémia kirobbanásának oka egy váratlan ese-
mény (a fogyasztási krízis) bekövetkezte, amely helyzetének mérlegelésére és a
jövőben követendő piaci magatartásával kapcsolatos állásfoglalásra készíteti an-
nak előadóját. A belső disputa a látszat szerint tehát egy olyan gazdasági döntés
megalapozását szolgálja, amely meghatározó jelentőséggel bír a perszifikált
szenvedélyek/piaci funkciók csatateréként ábrázolt személy jövőbeli sorsát il-
letően. A helyzetet végül megoldó, vagy legalábbis a felek vetélkedését lezáró
gazdasági döntés szempontjából azonban a vitának nincs valódi tétje. Abban
ugyanis a szereplők nem egyenrangú felekként vesznek részt. Erszényházi a tár-
sa jóváhagyása nélkül is képes érvényesíteni akaratát, egyszerűen megvonva a
kávé és cukor beszerzéséhez szükséges anyagi forrásokat, s ezt perlekedésük egy
pontján nyilvánvalóvá is teszi partnere számára:

76 Vö. Gotthold Ephraim LESSING, „Értekezések a meséről”, ford. KÁRPÁTY Csilla, in Gotthold Ephraim LESSING, *Válogatott esztétikai írásai*, 35–101 (Budapest: Gondolat, 1982), 61.

Nem ád erre több pénzt a' szükültt Erszényház!
 Azért torkosságod hasztalanúl tsatáz,
 Mert fel-tett szándékból engem' ki nem kurdáz.

A vitapozíciók aszimmetrikussága kételyeket ébreszt: vajon a hosszú disputa valódi célja egyszerűen az egyén/háztartás számára legkedvezőbb döntés kikényszerítése lenne? A dialógus mint tanmese tétje pedig pusztán annyi, hogy igazolja a benne győzelmeskedő vásárló gazdasági nézeteinek helyességét, illetve kárhóztassa a szükségszerűen alul maradó fogyasztó magatartását? Ezt a gyanút erősíti, hogy a konfliktus kirobbanásának lehetőségét maga a perlekedésben vádlóként fellépő Erszényházi teremtette meg azáltal, hogy mindeddig támogatta torkosságában Gyomordit, holott az képtelen önálló pénzügyi döntésekre, s így vágyainak kielégítésére is. Ez alapján úgy tűnik, hogy a váratlan piaci esemény következményeitől megrettent, hosszú távú jólétét féltve most már megfontoltan viselkedő vásárlónak nem a krízis megoldása miatt van szüksége a disputa lefolytatására. Sokkal inkább azért, hogy megkísérelje áthárítani a helyzet kialakulásának ódiúmat az efemer élvezetek rabjaként jellemzett fogyasztóra.

A szereplői karakterek és azok egymáshoz való viszonya, valamint a szituáció és a versengés jellege miatt Nagy János költeménye a tanmeséknél inkább emlékeztet az erkölcsi exemplumok egy sajátos, a szerző által minden bizonynyal jól ismert típusára, a *test és lélek-vitákra*.⁷⁷ A magyar irodalomban a *Visio Philibertinek a Nádor-kódex*beli változata, majd Nyéki Vörös Máttyás *Dialogusa* által képviselt példázat egy, a világi élvezetekben elmerült, életében a túlvilági üdvösséggel mit sem törődő, ezért halála után elkárhozó (Nyéki Vörösnél kifejezetten gazdag) emberről szól, akinek teste és lelke egymást hibáztatja a rájuk váró örök szenvedésért. Mivel a halál után már nem nyerhetnek bűnbocsánatot, sem a vádaskodás, sem az elkövetett vétkek feletti kesergés nem javíthat a vitatkozók sorsán. Ám a kétségbeesett civakodást bemutató vízió éppen ezáltal nyújthat elrettentő példát az olvasónak. Figyelmezteti őt az anyagi javakban és testi élvezetekben való tobzódás veszélyességére, az élet végességére és a halál percének kiszámíthatatlanságára, a kései megbánás hiábavalóságára és az előrelátás fontosságára. („Ez példát úgy írták, hogy félelmet hozzon / Rút bűnnek álmából mindent föl indéchon.”)

A vita egy további fontos tanulással is szolgál: bár a minden élvezetre fogékony test gyengeségének kétségkívül fontos szerepe van a lélek bűnre csábításában, vétke mégsem mérhető az utóbbiéhoz. Hiszen éppen az értelemmel és

77 A műfajról és annak magyarországi példáiként idézett szövegekről lásd például SZILÁGYI Mariann, „Az apokalipszis megjelenése és katolikus hagyományai régi irodalmunkban”, <http://www.arkadiafolyoirat.hu/index.php/5-apokalipszis-abrazolas-az-irodalomban>.

tudással rendelkező, tehát az efemer világi gyönyöröknek való behódolás veszélyességével tökéletesen tisztában lévő lélek feladata lett volna, hogy megzabolázza társát és legyőzze annak vágyait. Ehhez pedig minden szükséges eszköze megvolt, hiszen a test nem képes sem jó, sem rossz cselekedetek elkövetésére a lélek jóváhagyása nélkül. A kapcsolatukat jellemző úr–szolga viszony miatt az utóbbi az, akit a bűn súlya elsősorban terhel, még ha annak következményét (az örök kárhozatot) együtt kell is viselniük.

Az *Erszényházy Pál és Gyomordi Kis-Asszony* a valláserkölcsi dialógus a XVIII. század végi világba transzponált, profanizált változataként is olvasható, amelyben a test és lélek szerepét a fogyasztói és vásárlói „én” veszi át. A váratlanul bekövetkező kritikus helyzet kiváltotta önvizsgálat a hosszú távú jólétet garantáló viselkedés kérdését firtatja ugyan, ám annak tétje Nagy János költeményében nem az örök üdvösség elnyerése, csupán az anyagi boldogulás lehetősége. Ezt pedig már nem állandó érvényű vallási parancsolatok megtartása és morális elvek követése, hanem kizárólag a piaci környezet változásaihoz való folytonos alkalmazkodás biztosíthatja. A szöveg expozíciója szerint a vita szereplői ennek megfelelő, „időhöz szabott bölts, nyájas” beszédekben érvelnek a maguk igaza mellett, Gyomordi kisasszony pedig kifejezetten „Módi-betsülettel” védelmezi álláspontját. A disputában a lélek szerepét átvevő Erszényházy ugyan használ (vallás)erkölcsi érveket, ám ezek szerepe csupán az aktuális gazdasági cél elérését szolgáló retorikai instrumentumé. A dialógus szerint, ahogy az üdvözüléshez, úgy az anyagi boldoguláshoz is szükséges az előrelátás (prudencia), annak horizontja azonban nem terjed túl az evilági lét határain. Mivel e kereteken belül nincs alternatívájuk, az önmaga érdekeit szem előtt tartó embernek nem az a feladata, hogy elfojtsa az őt az anyagi javak felhalmozására és élvezetére sarkalló szenvedélyeket, hanem az, hogy az állandóan változó állapotokhoz alkalmazkodva a legcélravezetőbb módon irányítsa, egyensúlyozza azokat.⁷⁸ Nagy János költeménye a valláserkölcsi exemplumot a születőben lévő fogyasztói társadalom viszonyaira hangszereli át, s a világ erkölcsei rendjének megváltozásával szembesíti olvasóit. A dialógus mint példázat szerint az egyén által követendő viselkedési minta ugyan továbbra is meghatározható, annak bázisát azonban már nem morális princípiumok jelentik, hanem a változó környezethez való idomulás, nem a *helyes*, hanem a *hasznos*, vagyis az anyagi érdekek tekintetében ésszerű döntések meghozatalára való képesség.

A vásárló és fogyasztó beszélgetése kétségkívül praktikus tanácsokkal szolgál a hosszú távú anyagi jólét biztosítását illetően, a vitapartnerek viselkedésének amorálisága mégis távolságtartásra készíthette Nagy János figyelmes olvasóit

78 Erről lásd Albert O. HIRSCHMAN, *Az érdekek és a szenvedélyek: Politikai érvek a kapitalizmus mellett annak győzelme előtt*, ford. PÁSZTOR Péter (Budapest: Jászóveg Műhely Kiadó, 1998).

ezek elfogadását illetően. A gazdasági tekintetben hasznos cél és az annak elérésére alkalmazott érvelés erkölcsileg kétséges volta közti szembeötlő ellentmondás legalábbis felkelthette annak gyanúját, hogy a szöveg intenciója nem a mindennapi vásárlói/fogyasztói gyakorlatban követendő viselkedésminta felmutatása, hanem az, hogy a kerettörténet elbeszélőjének önvizsgálatához hasonló számvetésre készítse közönségét. Másképp fogalmazva, a XVIII. századi vásárló belső vívódásait színre vivő költemény nem közvetlen tanulsággal szolgáló tanmese vagy exemplum, hanem a publikum „közönséges, és mindenekre ki-terjedő hibáit, vagy vétségeit”⁷⁹ egyedi (ebben az esetben saját) példán bemutató szatíra. Fő célja az, hogy a maga erkölcsi pozíciójára való rákérdezésre ösztönözze az olvasót. Így értelmezve a szöveg nem csupán a világgazdaságtól való függését, valamint az ezzel kapcsolatos morális felelősségét teszi nyilvánvalóvá a hazai publikum számára, hanem azt is, hogy a viselkedését eddig szabályozó (vallás)erkölcsi princípiumok e világon belül érvényüket veszítik, s eredeti céljukkal ellentétben csupán az anyagi érdekek érvényesítését szolgáló retorikai eszköz alságos szerepére vannak kárhóztatva. A test és lélek vitáját a vásárló és fogyasztó szatirikus dialógusaként újrajátszó költemény tanulsága ebben az esetben az lenne, hogy abban a világban, ahol az irányítást az anyagi érdekek és az ezek kielégítésre törekvő szenvedélyek veszik át, ésszerű viselkedés igen, erkölcsileg helyes azonban aligha létezik. Az ezt felismerő olvasónak választania kell a piac csábításainak való feltétlen behódolás és morális karakterének, elveinek megőrzése között. Ez utóbbi pedig csak a piacról való kilépés által lehetséges.

Ersényházi Pál és Gyomordi kisasszony beszélgetésének szatíraként való olvasása magyarázattal szolgálhat a rabszolgaság kérdésének szövegbeli negligálását illetően is. A kávé és cukor előállításában használt rabszolgamunka és a vásárló/fogyasztó ezzel kapcsolatos erkölcsi felelőssége közti összefüggés elhallgatása Ersényházi egyébként nagyon alapos argumentációjában olyan feltűnő és a korabeli közönség számára a kontextusból könnyen rekonstruálható ellipszis, amely valójában nem elrejt a szereplő érveléséből elhagyott elemet, hanem éppen hogy kiemeli annak jelentőségét. A látszólag helyes érvelésben mutatkozó hiátus nem csupán az „ersény örének” hipokrita viselkedését leplezhette le a dialógust szatíraként értelmező olvasó előtt, hanem a műfaj didaktikus céljának megfelelően az önmagával való számvetés legfontosabb tárgyát is kijelölhette számára. Ennek eredményeként pedig a két élvezeti cikk fogyasztása ellen felhozható legerősebb erkölcsi argumentumként mutathatta fel a rabszolgaság

79 [Gottlieb Wilhelm RABENER], *Rabnernek szatírái, vagy-is gúnyoló beszédei...*, ford. Sz. S. J. (Pozsony: Fűskuti Landerer Mihály, 1786), 7. – A könyvet Nagy jól ismerte. Az abban olvasható szatírák egy részének verses átköltését a *Nyájás Múzsában* adta közre. (Erről bővebben lásd KERÉNYI, *A magyar irodalmi népiesség úttörői...*, 49–57.)

intézménye és az ezen alapuló gazdasági rendszer termékeinek hazai vásárlói között fennálló kapcsolatot.

Perspektívák

Persze azt, hogy a téma erkölcsi reflexióinak látványos elhagyásával Nagy János éppen a rabszolgaság problémájára, s az ezzel kapcsolatos viselkedésében megmutatkozó hipokrizisre kívánta volna felhívni közönsége figyelmét, nem lehet egyértelműen igazolni. Ha a szöveg elkészítésének mégis lett volna ilyen intenciója, úgy az a hazai vásárlót egyben a piac befolyásolására való képtelenségével is szembesítette. A satirikus dialógusban felvetett dilemma kizárólag a kávé és cukor élvezetét biztosító embertelen gazdasági rendszer fenntartásában való cinkosság, illetve a piac elhagyása közti választás lehetőségét kínálja fel. Ez utóbbi ugyan felment a bűnben való részesedés ódiума alól, ám egyben annak beismerését is jelenti, hogy a vásárló/fogyasztó valójában képtelen akaratának érvényesítésére az őt kiszolgáló rendszeren belül, hiszen nem tudja saját morális elveinek megfelelően átformálni azt.

A dialógus születésével éppen egy időben, s az annak apropóját szolgáló saint-domingue-i eseményektől sem függetlenül, a rabszolgaság eltörléséért folytatott küzdelem egy sajátos változata jött létre Nagy-Britanniában, amely a rabszolgamunkával előállított cukor (és annak mellékterméke, a rum) fogyasztásától való tartózkodásra buzdította az angol vásárlóközönséget.⁸⁰ Az 1791–1792-es években a csatlakozók számát tekintve elég sikeres, korabeli becslés szerint mintegy háromszázezer tagot maga mögött tudó mozgalom eszközt, a gyarmatárak fogyasztásáról való lemondást tekintve ugyan emlékeztetett Nagy dialógusának javaslatára, célját illetően azonban nem. A mozgalom a termékek bűnös eredetét és a vásárlók a rabszolgaságon alapuló gyarmati gazdálkodási szisztéma fenntartásában való cinkosságát hangsúlyozó, nézeteiket vallás erkölcsi érvekkel is alátámasztó⁸¹ kezdeményezői nem a luxuscikkek fogyasztásának végleges feladását akarták elérni. Céljuk nem a piac elhagyása, hanem annak morális átformálása volt. A mozgalom támogatói a nyugat-indiai cukor és rum

80 Lásd például Clare MIDGLEY, *Women Against Slavery: The British Campaigns, 1780–1870* (London–New York: Routledge, 2005), 35–40; BAGHDIA NTZ MCCABE, *A History of Global Consumption...*, 262–263; DRESCHER, *Abolition...*, 129, 221–222; DRESCHER, *Economic...*, 117–118.

81 Erről lásd a mozgalom legfontosabb dokumentumát, William Fox különböző címváltozatokkal megjelent, több mint húsz kiadást megért röpiratát. [William FOX], *An Address to the People of Great Britain, on the Propriety of Abstaining from West India Sugar and Rum*, tenth edition (Birmingham: Swenney & Walker, 1791).

vásárlásának tömeges elutasításától azt remélték, hogy kiszoríthatják a piacról a számukra erkölcsileg elfogadhatatlan rabszolgamunkával előállított termékeket, s ezzel a szabad munkaerő alkalmazására kényszeríthetik az ültetvényeseket. A szigetország vásárlóközönsége 1791–1792-ben felismerte saját – éppen a piactól való függőségéből fakadó – erejét, s ebben rejlt, akár a gazdaság működését is befolyásolni képes hatalmát. És bár ez az emberkereskedelem és rabszolgatartás abolícióját illetően nem bizonyult döntő jelentőségűnek, a mozgalom az etikus fogyasztásban olyan alternatívát kínált a vásárlók számára, amelynek követésével piaci szereplőként sem kellett feladniuk erkölcsi elveiket, sőt azok érvényesítésével a piac átformálására is aktív kísérletet tehettek.

Az időbeli egybeesés ellenére az Erszényházi Pál és Gyomordi kisasszony dialógusában megfogalmazódó dilemma hasonló megoldásának lehetősége aligha merülhetett volna fel az azt jóval csekélyebb létszámú, a gyarmati kereskedelem kérdésében eltérő módon érintett, más közéleti viszonyok és fogyasztói kultúra keretei között élő magyar vásárlóközönség okulására papírra vető szanyi plébánosban. A hazai vásárlót önvizsgálatra ösztönző költemény a fogyasztói társadalom formálódásának dokumentuma, amely a hagyományos morális értékrend nevében kéri számon olvasóit. A régi és új közötti átmenet határpozíciójából megszólaló satíra szerzőjét aggasztja a vásárló/fogyasztó a világpiacnak való kiszolgáltatottsága és annak erkölcsi következményei, ám az újszerű helyzet kihívásaira csak régi válaszokkal tud szolgálni. Az 1791–1792-es angliaihoz hasonló, a fogyasztói magatartás erkölcsi motiválásán keresztül a gazdasági folyamatokba beavatkozni szándékozó első hazai mozgalom felbukására a nemzeti ipar felkarolásáért síkra szálló Védegyelet fél évszázaddal későbbi megalapításával kerül majd sor.